

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1999 metai

LI
LEIDYKLA

Vilnius 2000

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1999

VILNIUS 2000

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1999

VILNIUS 2000

UDK 947.45

Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS

Vytauto Didžiojo Universitetas

Alfonsas EIDINTAS

Vilniaus Universitetas

Algirdas GIRININKAS

Lietuvos istorijos institutas

Vytautas MERKYS (pirmininkas)

Lietuvos istorijos institutas

Vacys MILIUS

Lietuvos istorijos institutas

Edmundas RIMŠA (pirm. pavaduotojas)

Lietuvos istorijos institutas

Rita STRAZDŪNAITĖ (sekretorė)

Lietuvos istorijos institutas

Antanas TYLA

Lietuvos istorijos institutas

Redakcinės kolegijos adresas:

Kražių g. 5, 2001 Vilnius

<http://www.crosswinds.net/~istorija/lim.html>

Išleista Lietuvos istorijos instituto užsakymu

ISSN 0202-3342

ISBN 9986-780-33-0

© Lietuvos istorijos institutas, 2000

© Straipsnių autoriai, 2000

ARŪNAS BUBNYS

MAŽIEJI LIETUVOS ŽYDŲ GETAI IR LAIKINOS IZOLIAVIMO STOVYKLŲ 1941–1943 METAIS

Žodis getas (it. *Ghetto*) reiškia miesto dalį arba gatvę, kurioje gyvena žydai. Pirmą kartą geto terminas buvo pavartotas 1516 m. Venecijoje. Getų steigimo tikslas viduramžių Europoje buvo siekimas apriboti žydų ir krikščionių kontaktus ir sumažinti žydų ekonominį aktyvumą. Nacių okupacijos metais getų steigimas buvo tarpinis galutinio žydų sunaikinimo etapas¹. Pirmą getą okupuotose šalyse naciai įsteigė 1939 m. spalio mėn. Lenkijos mieste Piotrkov Tribunalski (Piotrków Trybunalski). Vėliau juos imta masiškai steigti kituose Lenkijos, Rusijos ir Baltijos šalių miestuose. Didžiausias Europos getas buvo įsteigtas 1940 m. lapkričio mėn. Varšuvoje. 1941 m. jame gyveno 445 000 žydų². Naciams okupavus Lietuvą, čia taip pat pradėti steigti getai. Pirmasis didelis getas Lietuvoje buvo pradėtas kurti 1941 m. liepos mėn. Kaune. 1941 m. vasarą buvo masiškai steigiami getai ir laikinos žydų izoliavimo stovyklos kituose Lietuvos miestuose bei miesteliuose. Didžiaisiais Lietuvos getais laikytini Vilniaus, Kauno ir Šiaulių getai. Kiti Lietuvos getai nuo jų skyrėsi savo gyventojų skaičiumi, vidaus tvarka ir veikimo trukme.

Mažieji getai ir laikinos izoliavimo stovyklos nuo didžiųjų getų pirmiausia skyrėsi savo kalinių skaičiumi. Vilniaus ir Kauno getuose kalėjo po 15 000–20 000, o Šiaulių gete apie 4500 žydų. Mažųjų getų gyventojų skaičius retai kada peržengdavo 1000 žmonių ribą (išimtyms yra Švenčionių ir Žagarės getai). Dažniausiai juose kalėdavo keli šimtai žydų.

Mažieji getai ir stovyklos neturėjo vidaus savivaldos. Didieji Lietuvos getai turėjo savo žydišką administraciją (žydų tarybas (Judenrat), geto policiją, teismus, įvairius administracinius padalinius (darbo jėgos panaudojimo, sveikatos ir kt. skyrius), o mažuosiuose getuose (išskyrus Švenčionių getą) vidaus administracijos padalinių nebuvo.

¹ Ghetto, *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*, München–Zürich, 1995, Bd. I, p. 535.

²Ten pat, p. 536.

Mažieji getai ir stovyklos egzistavo žymiai trumpesnę laiką tarpą, negu didieji getai. Kauno ir Šiaulių getai išsilaikė beveik iki pat nacių okupacijos pabaigos, o mažieji getai ir stovyklos buvo likviduoti iki 1941 m. pabaigos (išskyrus Švenčionių getą, kuris buvo likviduotas 1943 m. balandžio mėn.). Mažieji getai ir stovyklos dažniausiai veikdavo tik kelias savaites – iki visiško vietinių žydų sunaikinimo. Kai kuriuose provincijos miestuose ir miesteliuose getai ir stovyklos iš viso nebuvo steigiamos. Žudynių išvakarėse žydai būdavo sukoncentruojami kalėjimuose, daboklėse, sinagogose ir iš ten su apsauga varomi į žudynių vietas bei sušaudomi.

Iki nacių–sovietų karo getų steigimas reiškė žydų persekiojimo pradžią, o Vokietijos užimtose Sovietų Sąjungos ir Baltijos šalyse tai vyko sistemingai fiziškai žydus žudant arba netgi kiek atsiliekant nuo prasidėjusių masinių žudynių. Straipsnio tikslas yra atkurti mažųjų Lietuvos žydų getų ir laikinų izoliavimo (koncentravimo) stovyklų steigimo bei likvidavimo procesą, specifinius šio proceso bruožus ir reikšmę Lietuvos žydų holokausto istorijoje. Autoriaus pasirinktos temos nagrinėjimą apsunkina tai, kad ši tema iki šiol lieka „balta dėmė“ mūsų istoriografijoje. Lietuvos ir užsienio istorikai nemažai yra rašę apie didžiuosius Lietuvos getus (ypač Vilniaus ir Kauno) bei jų filialus, tačiau mažųjų getų ir laikinų izoliavimo stovyklų egzistavimo specialiai niekas nenagrinėjo. Atskirų faktų šia tema galima rasti dokumentų rinkinyje „Masinės žudynės Lietuvoje“, V. Brandišausko ir Y. Arado knygoje, Izraelyje leidžiamame žurnale „Lithuania: Crime and Punishment“³. Tačiau visa tai pavieniai faktai platesnės temos kontekste, bet ne sistemingi autorių dominančios problemos tyrimai. Holokaustas Lietuvos provincijoje tebelineka nežinomas ir netyrinėtas mūsų istoriografijos klausimas. Dėl to autoriui liko vienintelė išeitis – archyvinių dokumentų paieškos ir tyrimai. Daug vertingų dokumentų yra išlikę Lietuvos centriniam valstybės archyve (LCVA) ir Lietuvos ypatingajame archyve (LYA). Pirmajame yra saugomi nacių okupacinės valdžios įstaigų (generalinio komisaro, apskričių viršininkų, policijos vadų) dokumentai, o antrajame už dalyvavimą holokauste nuteistų asmenų bylos. Minėti archyviniai dokumentai ir sudarė straipsnio šaltinių bazę.

Tyrinėjant pasirinktą temą paaiškėjo, jog praktiškai kiekvienoje Lietuvos apskrityje buvo įsteigti getai arba laikinos žydų izoliavimo stovyklos. Visas jas ištyrinėti nėra įmanoma dėl ribotos straipsnio apimties ir šaltinių trūkumo. Autorius pasirinko regioninio tyrimo principą. Stengtasi iš kiekvieno Lietuvos krašto (Žemaitijos, Aukštaitijos, Suvalkijos, Dzūkijos, Vidurio Lietuvos, Šiaurės Lietuvos) parinkti po vieną arba kelis reikšmingesnius getus ar stovyklas. Žinoma, ir šiuo atveju pasirinkimo galimybes sąlygojo išlikusių archyvinių dokumentų kiekis. Šiuo aspektu daugiausia archyvinės medžiagos išliko apie Žemaitijos ir Aukštaitijos regionus, mažiausiai apie Suvalkijos ir Šiaurės Rytų Lietuvos (Biržų–Rokiškio–Zarasų) regionus.

³ *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944): Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 1965, d. 1, 347 p.; ten pat, Vilnius, 1973, d. 2, 423 p.; V. B r a n d i š a u s k a s, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09)*, Vilnius, 1996, 208 p.; Y. A r a d, *Ghetto in Flames: The Struggle and Destruction of the Jews in Vilna in the Holocaust*, New York, 1982; *Lithuania: Crime and Punishment*, 1999, January, No. 6, 80 p.

Nacių valdžios nurodymai ir įsakymai diskriminuoti ir žudyti žydus

Žydų genocidas (holokaustas) naciams pradėjus Antrąjį pasaulinį karą tapo valstybine Trečiojo reicho politika. Holokaustas buvo vykdomas visose nacių okupuotose šalyse. Tačiau konkretus šios politikos realizavimas kiekvienoje šalyje turėjo specifinių bruožų. Žydų persekiojimo ir žudymo mastai bei tempai įvairiose šalyse buvo skirtingi. Skirtumus lėmė įvairūs veiksniai: okupacinės nacių valdžios pareigūnų aktyvumas arba pasyvumas, vietos gyventojų laikysena, ekonominiai bei kariniai motyvai ir t. t. Kadangi nebuvo vieno aukščiausios Trečiojo reicho valdžios įsakymo persekioti ir žudyti žydus, daug ką lėmė vietinių okupacinės valdžios vadukų iniciatyva ir uolumas.

Neginčytina yra tai, kad žydų persekiojimas ir žudymas buvo vykdomas nacių okupacinės valdžios iniciatyva ir jai vadovaujant. Tačiau tai buvo daroma slapta, dažnai nepaliekant raštiškų įsakymų arba duodant žodinius įsakymus ir nurodymus žemesnio rango pareigūnams. Vokiečių saugumo policijos ir SD A operatyvinės grupės (Einsatzgruppe A), veikusios Baltijos šalyse, vadas Walteris Stahleckeris savo 1941 m. spalio 15 d. ataskaitoje Berlynui rašė: „Užėmus miestą, jau pirmosiomis valandomis buvo stengiamasi sukurstyti žydų pogromus, nors ir gana sunkiai sekėsi sukelti vietinės antisemitinės jėgas. Saugumo policija, vadovaudamasi įsakymais, buvo pasiryžusi išspręsti žydų klausimą visomis galimomis priemonėmis ir kuo griežčiausiai. Bet pravartu buvo, kad ji bent iš pradžių veiktų užkulisyje, nes nepaprastai žiaurios priemonės neišvengiamai būtų sukėlusios nerimą ir vokiečių sluoksniuose. Todėl viešai viskas turėjo atrodyti taip, tarytum vietiniai gyventojai viską būtų darę savo iniciatyva, natūraliai reaguodami į ligšiolinį komunistų terorą ir žydų priespaudą, kurią kentėjo ištisus dešimtmečius“⁴. Nacių–sovietų karo pradžioje svarbiausią vaidmenį persekiojant žydus vaidino vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinės grupės ir būriai. D operatyvinės grupės vadas Otto Ohlendorfas 1947 m. teismo procese prisipažino, jog likus kelioms dienoms iki išvykimo į užimtas SSSR sritis operatyvinių grupių ir būrių vadams buvo duotas įsakymas likviduoti žydus, komunistų funkcionierius, partizanus ir agentus. O. Ohlendorfo liudijimu, šį H. Himmlerio ir R. Heydricho įsakymą perdavė Vyriausiosios reicho saugumo valdybos (RSHA) 1-osios valdybos viršininkas B. Streckenbachas. Ypatingojo būrio 7a vado Walterio Blume's parodymais, R. Heydrichas ir Streckenbachas 1941 m. birželio mėn. operatyvinių grupių ir būrių vadams pareiškė, kad Rytų žydija yra bolševizmo intelektualinis rezervuaras ir dėl to, fiurerio nuomone, turi būti sunaikinta. Vakarų istorikai iki šiol nesutaria, ar A. Hitlerio sprendimas sunaikinti visus žydus buvo priimtas dar prieš Sovietų Sąjungos užpuolimą, ar pirmosiomis karo su ja savaitėmis. Vokietijos istoriko Helmuto Krausnicko nuomone, įsakymas žudyti ne tik suaugusius žydus, bet ir vaikus buvęs duotas 1941 m. liepos pabaigoje⁵.

⁴ Cit. iš: *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 17–18.

⁵ H. K r a u s n i c k, *Hitlers Einsatzgruppen: Die Truppe des Weltanschauungskrieges 1938–1942*, Frankfurt a. M., 1985, p. 140.

Iki civilinės vokiečių valdžios paskelbimo (1941 m. liepos 17 d.) aukščiausia okupacinė valdžia Lietuvoje buvo karinė administracija (vermächto vadai ir karo komendantai). Jie skelbdavo įsakymus dėl užimto krašto valdymo. Karo komendantai ir operatyvinių būrių vadai inicijavo antižydiškų įsakymų ir potvarkių išleidimą. Okupacinė valdžia savo iniciatyvą dažnai maskuodavo versdama lietuvišką administraciją savo vardu pasirašyti antisemitinius potvarkius. Pavyzdžiui, 1941 m. liepos 4 d. Vilniaus miesto ir srities piliečių komitetas, remdamasis vokiečių karo komendanto 1941 m. liepos 3 d. įsakymu, išleido skelbimą, kuriuo įsakė žydams nešioti skiriamuosius ženklus ir uždraudė vaikščioti gatvėmis nuo 18 val. vakaro iki 6 val. ryto⁶. Vienas uoliausių žydų persekiotojų Vilniuje buvo generolas leitenantas Wolfgangas von Ditfurthas, vokiečių karinės administracijos Vilniuje viršininkas. Jo nurodymu 1941 m. liepos mėnesį buvo leidžiami diskriminaciniai antisemitiniai įsakymai, jis buvo vienas iš Vilniaus geto steigimo iniciatorių. 1941 m. liepos mėn. Paneriuose pradėta masiškai šaudyti žydus⁷.

Įvedus civilinę okupacinę valdžią (1941 m. liepos pabaigoje), skelbimus ir potvarkius dėl žydų persekiojimo leido vokiečių komisarai. Šie skelbimai ir potvarkiai būdavo skelbiami oficialiuose informaciniuose vokiečių leidiniuose (pvz., Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen) ir tapdavo viešais įstatymais. Tokius potvarkius 1941 m. rugpjūčio mėnesį išleido Vilniaus miesto apygardos komisaras Hansas Hingstas, Kauno apygardos komisaras A. Lentzenas, Vilniaus apygardos komisaras H. Wulffas, Šiaulių apygardos komisaras H. Gewecke⁸. 1941 m. rugpjūčio 13 d. Ostlando (Rytų krašto) komisaras H. Lohse paskelbė „Laikinąsias direktyvas dėl elgimosi su žydais Ostlando teritorijoje“. Direktyvose buvo nurodyta žydų registravimo, žymėjimo ir turto konfiskavimo tvarka⁹.

Getų ir laikinų izoliavimo stovyklų steigimas provincijoje taip pat negalėjo būti vykdomas be vokiečių valdžios nurodymų ir kontrolės. Vokiečių okupacijos metais Jurbarko burmistru dirbęs J. Gepneris po karo sovietų saugumo buvo suimtas ir tardymo metu papasakojo, jog 1941 m. rugpjūčio mėn. Šiauliuose vyko Šiaulių apygardos miestų burmistrų bei apskričių viršininkų pasitarimas žydų klausimu. Apygardos komisaras H. Gewecke reikalavo kiekviename mieste steigti getą ir ten saugoti žydus iki sušaudymo¹⁰.

Vilniaus apygardos komisaras H. Wulffas 1941 m. rugpjūčio 23 d. išsiuntė raštą apskričių viršininkams, reikalaudamas kuo skubiau suteikti pasiūlymus žydų klausimui spręsti. H. Wulffas pageidavo žinoti, kur galima įsteigti getus ir kur surasti patalpas žydams apgyvendinti. Drauge H. Wulffas liepė kiekvienoje Vilniaus apygardos apskrityje paskirti reikalų vedėją žydų klausimams¹¹.

⁶ Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCV), f. R-677, ap. 1, b. 1, l. 11.

⁷ Masinės žudynės Lietuvoje, d. 1, p. 195–196.

⁸ Žr. ten pat, d. 2, p. 30–31.

⁹ Ten pat, d. 1, p. 37–39.

¹⁰ R. P u i š y t ė, Holokaustas Lietuvos provincijoje, Jurbarkas (1941 m. birželis–1941 m. rugsėjis), Lietuvos archyvai, 1999, Nr. 13, p. 81.

¹¹ Vilniaus apygardos komisaro H. Wulffo 1941 m. rugpjūčio 23 d. raštas komisariniam apygardos valdytojui K. Kalendrai žydų klausimu, LCV, f. R-685, ap. 5, b. 4, l. 4.

1941 m. rugsėjo 19 d. H. Wulffas išleido potvarkį dėl getų steigimo Vilniaus apygardoje. Potvarkio išleidimo metu Švenčionyse jau veikė žydų getas. H. Wulffo potvarkyje buvo rašoma, jog tuose apskričių miestuose ir miesteliuose, kuriuose žydai dar nėra perkelti į getus, jie kuo skubiausiai turi būti „sugabenti į getus, įrengtus miestų arba kaimų dalyse, atitinkamai aptverti tvora ir spygliuota viela. Getus turi saugoti lietuvių pagelbinė policija“¹². Apskričių viršininkai buvo įpareigoti kuo skubiausiai pranešti H. Wulffui apie šio potvarkio įvykdymą.

Reikia manyti, kad panašius potvarkius getų steigimo reikalu išleido ir kitų apygardų (Kauno, Šiaulių, Panevėžio) komisarai. Lietuvos archyvuose nėra išlikę pakankamai autentiškų dokumentų, įgalinančių detalai rekonstruoti „getoizacijos“ (getų steigimo) procesą kiekvienoje Lietuvos apskrityje. Dėl to tenka remtis ir kitokiais, ne visada tiksliais ir patikimais dokumentais. Ypač tai pasakytina apie KGB dokumentus. Vis dėlto autorius stengėsi surasti kuo daugiau skirtingų asmenų liudijimų apie tuos pačius įvykius (getų ir stovyklų steigimą, egzistavimą ir žydų žudynes). Nors visa tai irgi neapsaugo nuo galimų klaidų ir netikslumų, tačiau proceso esmę atskleidžią pakankamai ir įtikinamai. Išlikę autentiški vokiečių ir lietuviškų įstaigų dokumentai dažniausiai taip pat patvirtina bendrą įvykių schemą ir logiką. „Getoizacija“ buvo sumanyta okupacinės vokiečių valdžios institucijų ir buvo vykdoma vadovaujantis nacių pareigūnų nurodymais. Deja, į šį procesą buvo įtraukta ir vietinė lietuvių administracija (miestų burmistrai, apskričių viršininkai, įvairių rūšių policijos pareigūnai ir vadinamieji „partizanai“). Galima pridurti, jog šis procesas nebuvo unikalus. „Getoizacija“ panašiai vyko visose nacių okupuotose Rytų Europos šalyse. Ji buvo pradėta Lenkijoje ir tęsiama Baltijos šalyse, Baltarusijoje ir Ukrainoje. Getų veikimo trukmę lėmė padėtis frontuose. Artinantis sovietų kariuomenei, išlikę getai buvo likviduojami ir jų gyventojai perkeliama į Vokietijos kontroliuojamų teritorijų gilumą.

Telšių getas, Rainių, Viešvėnų ir Gerulių stovyklos

Vokiečių kariuomenė Telšius užėmė 1941 m. birželio 25 d. Kaip ir kituose Lietuvos miestuose ir miesteliuose, vietiniai aktyvistai¹³ ėmė atkurti lietuviškas valdžios įstaigas. Telšių miesto ir apskrities komendantu tapo aviacijos majoras Alfonsas Svilas. 1941 m. liepos 2 d. jis išleido įsakymą Nr. 3 dėl tvarkos palaikymo Telšių mieste. Už plėšimus, vagystes ir kitus kriminalinius nusikaltimus buvo grasinama griežtomis karo meto įstatymų bausmėmis. Gyventojai buvo raginami „prisidėti prie išlaisvinto žemaičių krašto apvalymo nuo komunistų ir kitų visuomenės kenkėjų, veikusių komunistų naudai, ir artimai bendradarbiauti su laikinosios vyriausybės policijos pareigūnais“¹⁴. Netrukus Telšių apskrityje prasidėjo komunistų, sovietų valdžios aktyvistų ir žydų persekiojimai.

¹² Vilniaus apygardos komisaro 1941 m. rugsėjo 19 d. potvarkis dėl žydų apgyvendinimo getuose, ten pat, f. R-684, ap. 1, b. 4, l. 15.

¹³ Lietuvių aktyvistų fronto (LAF) nariai.

¹⁴ Žr.: *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 282–283.

Jau 1941 m. birželio 27 d. Telšių aktyvistai miesto žydus išvarė iš namų, surikiavo į kolonas ir nuvarė į už kelių kilometrų esantį Rainių dvarą. Čia buvo įsteigta laikina žydų koncentravimo stovykla. Žydai buvo apgyvendinti mažuose dvaro nameliuose. Beveik visas Telšių žydų turtas liko namuose ir vėliau buvo okupacinės valdžios konfiskuotas arba vietos gyventojų išgrobstytas. Žydai taip pat privalėjo atiduoti visas turimas brangenybes ir pinigus¹⁵. Žydų stovyklos viršininku buvo paskirtas Benediktas Platakis¹⁶. Rainių dvarą saugojo vietiniai aktyvistai. Apie 1941 m. liepos 18 d. į Rainių stovyklą atvyko du gestapininkai su būriu lietuvių „partizanų“¹⁷. „Partizanai“ (apie 50–60 vyrų) žydų vyrams įsakė iškasti keletą didelių duobių. Gestapininko įsakymu žydų vyrams buvo surengtas „velnių šokis“. Žydai pagal komandą buvo priversti bėgti ratu, gulti ant žemės, daryti posūkius kairėn ir dešinėn. Bėgantieji buvo talžomi lazdomis ir šautuvų buožėmis. Ši „gimnastika“ tęsėsi keletą valandų. Daug vyresnio amžiaus arba silpnesnių vyrų liko gulėti ant žemės. Masinės žydų žudynės Rainių stovykloje prasidėjo apie liepos 20–21 dieną. Žudynėms vadovavo vokiečių gestapininkai. Jose dalyvavo lietuvių policija ir vietiniai aktyvistai. Žudynių dieną žydai buvo išvaryti iš barakų. Vyrai (vyresni kaip 14 m.) buvo atskirti nuo moterų ir vaikų. Po to vyrai grupėmis po keliasdešimt žmonių buvo vedami prie duobių miškelyje (už 200–300 m nuo stovyklos) ir šaudomi. Šuvių savlės buvo gerai girdimos stovykloje. Žudynės tęsėsi kelias valandas. Tačiau tą dieną ne visi žydų vyrai buvo sušaudyti. Prasidėjus stipriai liūčiai, skerdynės buvo nutrauktos. Likusieji vyrai buvo gražinti į barakus ir sušaudyti kitą dieną. Iš viso buvo sušaudyta vienais duomenimis apie 1200–1500, kitais – apie 3000 žydų. Rainių stovykloje tuo metu buvo kalinami ne tik Telšių, bet ir Varnių, Luokės, Alsėdžių, Rietavo ir kitų Telšių apskrities miestelių žydai. Vyriausiojo Telšių rabino giminaitis Icchakas Blochas prieš mirtį prakeikė žudikus: „Dabar jūs liejate nekaltą mūsų kraują. Ateis laikas, kai jūsų šuniškas kraujas aptaškys grindinį“¹⁸. Kai kurie lietuviai atsisakė dalyvauti žudynėse ir už tai buvo primušti. Keliolika pasmerktų vyrų bandė bėgti, tačiau sargybinių buvo nušauti¹⁹. Po savaitės dėl baisaus yrančių lavonų kvapo ir epidemijų baimės likusios žydės ir vaikai iš Rainių stovyklos buvo perkelti į Gerulių kaime esančią stovyklą (apie 7 km nuo Telšių).

1941 m. birželio pabaigoje (apie 27 d.) Telšių apskrities Luokės valsčiaus žydai buvo suimti ir „partizanų“ suvaryti į Pašatrijos dvarą. Čia taip pat buvo telkiami žydai, kurie

¹⁵ *Telsiai, Lithuania: Crime and Punishment*, 1999, January, No. 6, p. 91; Išrašas iš S. Šugam 1945 m. sausio 28 d. apklausos protokolo, *Lietuvos ypatingasis archyvas* (toliau – *LYA*), f. K-1, ap. 8, b. 194, l. 20; *Неизвестная черная книга, Ерусалим–Москва*, 1993, c. 305.

¹⁶ Išrašas iš J. Jurevičiaus 1945 m. sausio 26 d. tardymo protokolo, *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 194, l. 124.

¹⁷ Autorius tikrais partizanais laiko tuos asmenis, kurie pirmomis sovietų–nacių karo dienomis kovojo su atsitraukiančiais raudonarmiečiais ir sovietų valdžios pareigūnais. Dažnai partizanais save vadindavo asmenys, kurie į ginkluotus būrius įstojo jau vokiečių okupacijos metu ir kautynėse su sovietų kariuomene ir sovietiniais aktyvistais nedalyvavo.

¹⁸ *Неизвестная черная книга*, c. 306–308; Išrašas iš J. Idzelevičiaus 1950 m. vasario 19 d. tardymo protokolo, *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 194, l. 16; Liudytoja B. Mikutos 1968 m. rugpjūčio 23 d. apklausos protokolas, ten pat, ap. 46, b. 1253, l. 6.

¹⁹ *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 194, l. 17.

karo pradžioje bandė trauktis į Sovietų Sąjungos gilumą, tačiau nespėjo ir vokiečių buvo sugražinti. Iš viso Pašatrijos dvare buvo apgyvendinta keli šimtai žydų. Čia jie buvo laikomi porą savaičių. Po to jie buvo perkelti į Viešvėnų stovyklą (Telšių aps.). Šioje stovykloje žydai buvo telkiami iš kelių Telšių apskrities valsčių. Įkalintieji žydai buvo apgyvendinti ūkiniuose dvaro pastatuose. Iš Pašatrijos dvaro į Viešvėnų stovyklą buvo perkelta tik moterys ir vaikai. Vyrų buvo sušaudyti dar iki perkeliant į Viešvėnus²⁰. Pašatrijos dvaro stovykloje 1941 m. liepos viduryje buvo sušaudyta apie 200 žydų²¹.

Viešvėnų stovykloje žydai buvo apgyvendinti ūkiniuose pastatuose. Jie kentė nuolatinį alkį ir sargybinių patyčias bei žiaurumus. Į Viešvėnų dvarą žydai pradėti gabenti 1941 m. birželio pabaigoje – liepos pradžioje. Čia jie buvo kalinami kelias savaites iki liepos pabaigos. Iš viso Viešvėnų stovykloje buvo apie 500–600 žydų: vyrų, moterų ir vaikų. Žydus saugojo vadinamieji partizanai (liaudyje vadinami baltaraiščiais²²). Į stovyklą kelis kartus buvo atvykę vokiečių karininkai. Jie įvairiais būdais tyčiodavosi ir kankindavo žydus. Vienos tokios „inspekcijos“ metu vokiečių karininkas nušovė 1 ar 2 žydus vyrus²³). Liepos antroje pusėje (kai kur minima 1941 m. liepos 17–18 d.) į Viešvėnų stovyklą atvyko keli vokiečiai. Jie atrinko apie 50 žydų vyrų ir įsakė jiems netoli stovyklos (apie 400–500 m) iškasti 30–40 m ilgio ir 3–4 m pločio griovį. Kai darbas buvo atliktas, prasidėjo vyrų žudynės. Joms vadovavo vokiečių karininkai. Šaudymai truko kelias valandas. Iš viso buvo sušaudyta apie 200–250 vyrų. Žudynių metu vienas žydų jaunuolis bandė bėgti, tačiau vokiečio buvo pavytas ir nušautas. Po kelių dienų laikinai paliktos gyventi žydų moterys ir vaikai iš Viešvėnų stovyklos buvo perkelti į Gerulių stovyklą²⁴.

Gerulių stovyklą saugojo likviduotų Rainių ir Viešvėnų stovyklų policininkai. Gerulių stovyklos komendantas buvo tas pats B. Platakis²⁵. Geruliuose žydų moterys ir vaikai buvo apgyvendinti daržinėse. Jose iš lentų buvo sukalti dviaukščiai gultai. Stovykloje buvo vokiečių komendantūra ir nedidelis medicinos punktas. Nameliuose buvo didelė nešvara ir pilna utėlių. Kalinės nuolatos kentė badą ir įvairius pažeminimus. Naktimis į stovyklą atvažiuodavo vokiečiai: jie prikeldavo moteris, liepdavo šokti, dainuoti, šaudydavo iš pistoleto į orą ir pan. Daugybė moterų ir merginų buvo išprievartautos²⁶. Įkalintos moterys bandė ieškoti dvasininkų ir lietuvių valdžios užtarimo. Telšių vyskupas J. Staugaitis per pamokslus katedroje kelis kartus pasmerkė žydšaudžius.

²⁰ T. Jasmontienės 1968 m. spalio 2 d. apklausos protokolas, ten pat, ap. 45, b. 1253, l. 43–44.

²¹ Ten pat, l. 44.

²² Baltaraiščiai – lietuvių sukilėliai ir partizanai, kurie ant rankų dėvėjo skiriamąjį ženklą – baltą raištį. Iš pradžių terminas neturėjo jokios ideologinės reikšmės ir tik sovietmečiu įgavo neigiamą politinį atspalvį.

²³ J. Kybarto 1968 m. rugpjūčio 29 d. apklausos protokolas, ten pat, l. 16–17.

²⁴ Ten pat, l. 17; J. Liepaus 1968 m. spalio 17 d. apklausos protokolas, ten pat, l. 30–32.

²⁵ Išrašas iš J. Idzelevičiaus 1950 m. vasario 19 d. tardymo protokolo, *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 194, l. 17, 19.

²⁶ D. Tallat-Kelpšienės (Kaganaitės) 1997 m. sausio 20 d. laiškas Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centrui; Išrašas iš J. Jurevičiaus 1945 m. sausio 26 d. tardymo protokolo, ten pat, l. 24.

Tačiau niekas negalėjo išgelbėti pasmerktų žydžių²⁷. Dėl kilusių epidemijų (šiltinės, difterito ir kt.) mirė nemažai mažamečių vaikų.

1941 m. rugpjūčio pabaigoje (apie 28 d.) į Gerulių stovyklą atvyko dvi mašinos ginkluotų vyrų. Stovyklos komendantas B. Platakis su atvykėliais visą naktį girtuokliavo. Jis pakvietė kelias žydžių vyresniąsias ir pareikalavo sunešti pinigus ir brangenybes. Už tai B. Platakis pažadėjo išgelbėti kalines nuo sunaikinimo. Žydės surinko komendantui apie 30 000 rb ir kelias dešimtis vestuvinių žiedų. Kitos dienos rytą prasidėjo žudynės. Moterys buvo suvarytos į aikštę. Jaunos moterys (iki 30 m.) ir merginos buvo rikiuojamos dešinėje pusėje, vyresnės moterys ir berniukai kairėje pusėje. Iš viso buvo atrinkta apie 400–500 jaunų moterų ir merginų, jos buvo išsiųstos į Telšiuose steigiamą getą. Likusios moterys ir vaikai buvo pasmerkti sušaudyti. Aukos grupėmis buvo vedamos į netoli esančią giraitę, išrenčiamos ir šaudomos prie iškasto 150 m ilgio griovio. Šaudymai tęsėsi dvi dienas. Šaudė lietuvių savisaugos dalinių kareiviai ir policininkai. Iš viso 1941 m. rugpjūčio 29–30 d. buvo nužudyta apie 4000 moterų ir vaikų. Dalis vaikų buvo užmušta buožėmis arba gyvi sumesti į duobę. Po žydų sušaudymo žudikai girtuokliavo ir traukė dainas²⁸. Nužudytų drabužiai buvo išvežti į Telšius ir išarduoti vietos gyventojams. Dalį drabužių, žiedų ir pinigų išvogė patys žudikai²⁹.

Į Telšius išsiųstos moterys buvo apgyvendintos keliuose nameliuose Ežero gatvėje. Nei baldų, nei patalynės čia nebuvo. Kalinės miegojo ant grindų, maisto beveik negaudavo. Vietos gyventojai šelpė geto kalines maistu. Dalis moterų pabėgo į Šiaulių getą. Žydės buvo siuntinėjamos ūkio darbams į kaimus. Šiaulių apygardos komisaro įsakymu Telšių getas turėjo būti likviduotas iki Naujųjų metų. Telšių geto žydės (apie 400) buvo sušaudytos Rainiuose 1941 m. gruodžio 23–24 d. Nuo mirties išsigelbėjo apie 30 žydžių³⁰.

Žemaitijos miestelių žydai 1941 m. buvo beveik visiškai sunaikinti. Beliko tik Šiaulių getas (apie 4000 žmonių), kuris buvo likviduotas 1944 m. liepos mėnesį.

Žemaitijos žydų persekiojimas ir žudymas vyko panašiai kaip ir kituose Lietuvos regionuose. Okupacinė ir kolaboracinė valdžia iš pradžių išleisdavo įsakymus ir nuostatus, atimančius iš žydų pilietines teises ir ribojančius jų judėjimo ir veikimo laisvę. Vėliau žydai būdavo sutelkiami laikinose įkalinimo stovyklose ir getuose. Pirmaisiais okupacijos mėnesiais (1941 m. vasarą) dažniausiai buvo žudomi žydai vyrai. Vėliau (nuo 1941 m. rudens) pereita prie visų žydų (moterų ir vaikų) naikinimo. Žudynėms vadovaudavo vokiečių saugumo policijos ir SD pareigūnai. Į žudynes buvo įtraukiamos lietuviškos institucijos: aktyvistų fronto nariai („partizanai“), viešojo ir saugumo policija bei lietuvių savisaugos dalinių kareiviai. Kai kurios žydų įkalinimo stovyklos ir getai (pvz., Telšių) buvo likviduotos šiek tiek vėliau, negu likusioje Lietuvos dalyje.

²⁷ Неизвестная черная книга, с. 24.

²⁸ Ten pat, p. 309, 310; Išrašas iš J. Idzelevičiaus 1950 m. vasario 19 d. tardymo protokolo, *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 194, l. 18.

²⁹ *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 194, l. 18, 19.

³⁰ Ten pat, l. 20, 26; Неизвестная черная книга, с. 310, 311.

Žagarės getas

Vokiečių okupacijos metais Žagarė buvo valsčiaus centras. Žagarės valsčius priklausė Šiaulių apskrīčiai. Švėtės upė kirto Žagarę į dvi dalis, vadinamas Senąja ir Naująja Žagare. Jau pirmąją Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo savaitę (iki 1941 m. birželio 29 d.) raudonarmiečiai ir sovietų valdžios aktyvistai iš Žagarės pasitraukė į Rusiją. Buvę Lietuvos Respublikos valdininkai, šauliai ir policininkai ėmė steigti vietinės valdžios įstaigas. 1941 m. birželio 30 d. buvo susirinkusi senoji Žagarės miesto taryba. Miesto burmistru iš pradžių tapo Juozas Briedis, po kelių savaičių jį pakeitė Silvestras Rakštys³¹. Žagarės aktyvistai 1941 m. birželio 28 d. įsteigė keturių asmenų komitetą, kurio pirmininku tapo buvęs Šaulių sąjungos Žagarės valsčiaus būrio vadas Stanislovas Kačkys. Komitetas nutarė Žagarėje organizuoti ginkluotą būrį tvarkai mieste palaikyti. Į būrį savanoriškai įstojo kelios dešimtys (30–50) vyrų. Dauguma aktyvistų (LAF-o narių) anksčiau buvo šauliai ir policininkai. S. Kačkio vadovaujamas komitetas pagal iš Šiaulių gautą nurodymą pasivadino Žagarės aktyvistų štabu. Žagarės aktyvistai buvo ginkluoti šautuvais, pistoletais, be to, turėjo kelis lengvuosius kulkosvaidžius. Dauguma ginklų buvo surinkti praėjus frontui, sovietų ir vokiečių kautynių vietose³².

Žagarės aktyvistai ėmė suiminėti pasilikusius sovietų valdžios šalininkus. S. Kačkio įsakymu buvo suimtas buvęs Žagarės progimnazijos direktorius Vladas Mačernis, prisidėjęs prie Žagarės mokytojų šeimų trėmimo į Rusiją. Iš viso buvo suimta ir uždaryta į Žagarės areštinę kelios dešimtys žmonių³³. Aktyvistų štabo sprendimu 1941 m. liepos mėn. pradžioje 8 suimtieji buvo sušaudyti prie latvių kapinių netoli Žagarės. Tarp sušaudytų buvo du žydai – Aizenštatas ir Lazersonas. Sušaudymui vadovavo Žagarės policijos viršininkas Samaitis³⁴.

Po susidorojimo su sovietų aktyvistais prasidėjo žydų persekiojimas. Aktyvistų štabas uždėjo miestelio žydams 30 000 rb kontribuciją³⁵. 1941 m. liepos 25 d. Žagarės miesto burmistras S. Rakštys išleido žydams skirtą įsakymą. Šiuo įsakymu iš Žagarės pabėgusiems žydams buvo uždrausta sugrįžti į namus. Bausmėmis taip pat pagrasinta namų savininkams ir valdytojams, kurie leis apsigyventi į Žagarę sugrįžusiems žydams. Visi Žagarės žydai buvo įpareigoti nuo 1941 m. liepos 26 d. ant kairiosios krūtinės pusės nešioti geltonos spalvos Dovydo žvaigždę. Žydams buvo uždrausta vaikščioti gatvėmis ir rodytis viešose vietose nuo 6 iki 20 val., išskyrus tuos, kurie turi specialius leidimus. Visi Žagarės žydai buvo įpareigoti savo lėšomis nuo 1941 m. liepos 26 d. iki rugpjūčio 2 d. persikelti į specialiai parinktą miesto rajoną (getą). Žydams buvo uždrausta naudotis ne žydų tautybės asmenų samdomuoju darbu, be to, leista pirkti turgavietėje reikalingas prekes tik po 12 valandos³⁶. Liepos pabaigoje aktyvistai surašė Žagarės žydus. Po to

³¹ 1941 m. birželio 30 d. Žagarės miesto tarybos aktas, *LYA*, baudžiamoji byla Nr. 6458/3, l. 41.

³² S. Kačkio 1958 m. rugpjūčio 15 d. tardymo protokolas, *LYA*, baudžiamoji byla Nr. 45006/3, l. 49–50.

³³ Ten pat, l. 52.

³⁴ Ten pat, l. 52–53.

³⁵ J. Janicko 1944 m. rugsėjo 13 d. tardymo protokolas, *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 128, l. 269.

³⁶ Žagarės miesto burmistro 1941 m. liepos 25 d. įsakymas, ten pat, baudžiamoji byla Nr. 6458/3, l. 48.

prasadėjo žydų perkėlimas į getą. Getui buvo parinkti keli kvartalai šalia turgavietės (Daukanto, Vilniaus, Malūno, Pakalnio ir Gedimino gatvės). Ne žydų tautybės asmenys iš geto teritorijos buvo perkelti į kitus kvartalus. Į getą buvo gabenami ir aplinkinių kaimų žydai³⁷.

Šiaulių apskrities viršininkas Jonas Noreika 1941 m. rugpjūčio 22 d. informavo Šiaulių apskrities viršaičius ir antraeilį miestų burmistrus, jog Šiaulių apygardos komisaro H. Gewecke's įsakymu visi apskrities žydai ir pusžydžiai iki rugpjūčio 29 d. turi persikelti gyventi į Žagarę³⁸. Į Žagarę pradėta perkelti Šiaulių, Jonišio, Kuršėnų, Žeimelio ir kitų vietovių žydus. 1941 m. rugpjūčio 25 d. Žagarės miesto burmistras pranešė Šiaulių apskrities viršininkui, jog geto plotas užima 12 135 m² ir jame gyvena 715 žydų³⁹. Kartu su žydų perkėlimu buvo surašomas „žydų ir bolševikų“ turtas. Nekilnojamasis pastarųjų turtas buvo įkainotas 5 794 600 rb suma⁴⁰. Iki 1941 m. rugpjūčio 29 d. į Žagarę buvo atkelti 949 žydai iš kitų Šiaulių apskrities vietovių⁴¹. 1941 m. rugsėjo 20 d. Žagarėje gyveno 5566 žmonės: 2402 žydai ir 3164 ne žydų tautybės. Lietuviai kiekvienam šeimos nariui kas savaitę gaudavo po 250 g, o žydai – po 100 g sviesto⁴².

Šiaulių apskrities viršininkas 1941 m. rugsėjo 11 d. telefonograma informavo Šiaulių apskrities valsčių viršaičius, jog apygardos komisaro įsakymu iš žydų paimtas turtas kartu su sąrašais vėliausiai iki rugsėjo 20 d. privalo būti pristatytas Šiaulių apygardos komisarui⁴³.

Žagarės getas buvo aptvertas spygliuota tvora, getą saugojo vietos aktyvistai ir policija. Žydai buvo varomi dirbti įvairius darbus, dažniausiai kirto mišką ir skaldė malkas. Skirtingai nuo didžiųjų getų, Žagarės getas vidaus administracijos (žydų tarybos ir geto policijos) neturėjo. Geto gyventojų autoritetai buvo vietos rabinai. Yra žinoma, kad Žagarės rabinas Izraelis Reifas (Yisrael Reif) buvo sušaudytas kartu su kitais Žagarės žydais 1941 m. spalio 2 d.⁴⁴

1941 m. rugpjūčio pabaigoje Žagarės aktyvistai ir policininkai (vadovavo policijos viršininkas J. Krutulis) iš sinagogos išsivedė kelias dešimtis žydų vyrų ir juos sušaudė žydų kapinėse. Prieš sušaudymą žydai buvo išrengiami ir po keturis vedami prie duobės. Nužudytųjų drabužius ir avalynę budeliai parsinešė į namus. Egzekucijos vykdytojai (apie 20) už tai gavo po kelias dešimtis rublių⁴⁵. 1944 m. nacių nusikaltimus tyrinėjusi ypatingoji komisija atkasė šį kapą ir jame surado 38 vyrų lavonus⁴⁶. Vokiečių komendan-

³⁷ Išrašas iš A. Plekavičiaus 1944 m. spalio 17 d. tardymo protokolo, ten pat, f. K-1, ap. 8, b. 128, l. 272.

³⁸ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 226.

³⁹ Žagarės burmistro 1941 m. rugpjūčio 25 d. telefonograma Šiaulių aps. viršininkui, *LYA*, baudžiamoji byla Nr. 6458/3, l. 60.

⁴⁰ Žagarės burmistro 1941 m. rugpjūčio 13 d. telefonograma Šiaulių aps. valdybai, ten pat, l. 58.

⁴¹ Žagarės burmistro 1941 m. rugpjūčio 29 d. telefonograma Šiaulių aps. viršininkui, ten pat, l. 62.

⁴² Žagarės burmistro 1941 m. rugsėjo 20 d. raštas Žagarės pieno perdirbimo bendrovei, ten pat, l. 70.

⁴³ Šiaulių aps. viršininko 1941 m. rugsėjo 11 d. telefonograma, ten pat, l. 65.

⁴⁴ *Zagare, Lithuania: Crime and Punishment*, 1999, January, No. 6, p. 99.

⁴⁵ A. Plekavičiaus 1944 m. spalio 15 d. tardymo protokolo išrašas, *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 128, l. 278–279, 284.

⁴⁶ Ypatingosios komisijos, tyrusios nacių nusikaltimus Žagarėje, 1944 m. rugsėjo 24 d. aktas, ten pat, ap. 46, b. 1135, l. 173.

tas Žagarėje Manteuffelis nuolatos ragino Žagarės aktyvistus ir policininkus energingiau susidoroti su sovietų valdžios aktyvistais ir žydais⁴⁷.

Iki masinių žydų žudynių dienos (rugsėjo paskutinėmis dienomis) Žagarės miesto parke policijos suvaryti vietos gyventojai lietuviai iškasė didelį griovį (120 m ilgio, 2–3 m pločio ir 2 m gylio). 1941 m. spalio 2 d. rytą Žagarės geto žydai buvo sukviesti į turgaus aikštę. Žagarės komendantas Manteuffelis vokiškai kreipėsi į susirinkusią minią. Jis kalbėjo, jog žydai būsia vežami į darbus. Žydai buvo surikiuoti į kelias kolonas (atskirai vyrai, moterys ir vaikai bei seniai). Po to vokiečiui sušvilpus, aikštė ėmė supti vietiniai ir iš kitur atvykę „partizanai“ ir policininkai. Tarp žydų kilo panika. Kai kurie bandė iš aikštės pabėgti. Tuomet „partizanai“ ėmė į žydus šaudyti ir juos mušti. Aikštėje liko gulėti keliasdešimt nušautų ir sužeistų žydų. Likusieji buvo suguldyti ant grindinio. Vėliau atvažiuavę sunkvežimiai ėmė vežti žydus į sušaudymo vietą – Naryškino dvaro parką⁴⁸. Iš vežamų sušaudytų žydų buvo atimti pinigai, papuošalai ir kiti vertingi daiktai. Prie griovio atvežti žydai buvo išrengiami iki apatinių, po to suguldomi griovyje ir sušaudomi. Šaudant dalyvavo iš Šiaulių atvykusio savisaugos dalinio kareiviai (vadovavo lt. Romualdas Kolokša) bei Linkuvos būrio „partizanai“. Žagarės baltaraiščiai saugojo geto teritoriją ir lydėjo pasmerktuosius į žudynių vietą. Žudynes prižiūrėjo ir patys jose dalyvavo keli vokiečiai esesininkai. Šaudymas vyko iki pat vėlaus vakaro. Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje SS štandartenfiurerio K. Jägerio raporte buvo pažymėta, kad 1941 m. spalio 2 d. Žagarėje buvo sušaudyti 2236 žydai (633 vyrai, 1107 moterys ir 496 vaikai). Prieš šaudymą kilusių neramumų metu (turgaus aikštėje) esą buvo nušauta 150 žydų, sužeisti 7 juos saugoję lietuvių „partizanai“. 1944 m. sovietų ypatingoji komisija, ištyrusi masinę kapavietę, surado 2402 žmonių lavonus (530 vyrų, 1223 moterų, 625 vaikų ir 24 žindomų kūdikių)⁴⁹. Kitą dieną po masinių žudynių į parką vėl buvo atvežta sugaudytų žydų ir jie taip pat buvo sušaudyti tame pačiame griovyje. Sušaudytų žydų vertingi daiktai vokiečių buvo išvežti į Šiaulius⁵⁰. Žagarės getas buvo visiškai likviduotas. 1941 m. spalio 24 d. Žagarės miesto burmistras pranešė Šiaulių apskrities valdybai, jog žydų turtas mieste nebeliko: „<...> 1) Visos sinagogos, kurių yra šešios, konfiskuotos, užantspauduotos, visos jos per žydų sušaudymo laiką yra išplėstos, ir kas jose buvo vertingo, išgrobstė, liko ten sudraskytos maldaknygės ir keliolika suolų; 2) Žagarėje žydų bendruomenių parduotuvių, pastarųjų archyvų, bibliotekų ir kita Žagarėje nebuvo ir nėra; 3) vyr. rabinų ir rabinų butai, kuriuose kartu buvo ir jų įstaigos, buvo geto ribose per

⁴⁷ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 265.

⁴⁸ J. Kukšo 1946 m. lapkričio 11 d. tardymo protokolas, *LYA*, baudžiamoji byla Nr. 6458/3, l. 36–37; LSSR KGB 1973 m. balandžio 3 d. pažyma apie masines žudynes Žagarėje ir Radviliškyje, *LYA*, f. K-1, ap. 46, b. 1282, l. 2.

⁴⁹ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 135; Teismo-medicininės komisijos ekspertų išvada, *LYA*, f. K-1, ap. 46, b. 1282, l. 36.

⁵⁰ LSSR KGB 1973 m. balandžio 3 d. pažyma apie masines žudynes Žagarėje ir Radviliškyje, *LYA*, f. K-1, ap. 46, b. 1282, l. 3, 4.

žydų iššaudymo laiką, tapo nežinomų asmenų išgrobtos, jose apart nuogų sienų nieko nerasta. <...> “⁵¹.

Žagarės getas veikė du mėnesius (nuo 1941 m. rugpjūčio iki spalio 2 d.). Jame buvo kalinami ne tik Žagarės, bet ir kitų Šiaulių apskrities miestelių žydai. Dėl to Žagarėje kalėjusių ir nužudytų žydų skaičius nedaug nusileidžia didžiųjų Lietuvos getų (Vilniaus, Kauno ir Šiaulių) aukų skaičiams. Žagarės žydus sunaikinant aktyviai dalyvavo lietuvių karinės ir policinės pajėgos (Šiaulių 14-as policijos batalionas, Žagarės, Linkuvos ir Užvenčio „partizanai“ bei policininkai).

Joniškis

Joniškio aktyvistai (LAF-o nariai) ir „partizanai“ savo veiklą pradėjo 1941 m. birželio 28 d. Jie suorganizavo komitetą miestui apsaugoti ir tvarkai palaikyti. Buvo pradėta organizuoti miesto savivaldybė ir policija, įsteigtos kelios komisijos (tarp jų ir žydų reikalams tvarkyti komisija (pirmininkas Juozas Tininis)). Į aktyvistų būrį susitelkė 104 vyrai (54 ginkluoti ir 50 neginkluoti). Aktyvistų štabo viršininkas iš pradžių buvo Kazys Ralys⁵². 1941 m. liepos pradžioje Joniškio tvarkos palaikymo komitetas pasivadino Lietuvių aktyvistų fronto Joniškio skyriumi. Skyriaus valdybos pirmininku tapo Stasys Kakliauskas. Vienu svarbiausių Joniškio aktyvistų uždavinių buvo komunistų, sovietinių aktyvistų ir žydų areštai. Joniškio valsčiaus policijos nuovados viršininkas buvo iš Pakruojo atkeltas Juozas Sutkus⁵³. Pastarasis glaudžiai bendradarbiavo su Joniškio aktyvistų štabu ir kartu rengė įsakymus dėl sovietinių aktyvistų ir žydų areštų. Jau 1941 m. liepos pradžioje Joniškio aktyvistų štabas planavo miestelio žydus perkelti į atskirą kvartalą – getą ir žydus naudoti laukų bei viešiesiems darbams⁵⁴.

1941 m. liepos 11 d. LAF-o Joniškio štabo žydų reikalų komisija paskelbė devynis antižydiškus įsakymus: dėl žydų sugrįžimo iš kaimų į Joniškį, dėl Dovydo žvaigždės nešiojimo, dėl draudimo vaikščioti šaligatviais bei naudotis arijų (nežydų) patarnavimais ir t. t. Už minėtų įsakymų nevykdymą minėtoji žydų reikalų komisija 1941 m. liepos 18 d. nusprendė uždėti Joniškio žydams 20 000 rb kontribuciją, kuri turėjo būti sumokėta aktyvistų štabui iki liepos 19 d. 15 val.⁵⁵. Šį įsakymą Joniškio žydai įvykdė liepos 24 d. 1941 m. liepos viduryje LAF-o Joniškio štabo žydų reikalų komisija vėl nagrinėjo žydų perkėlimo reikalus. Komisija konstatavo, jog Joniškyje gyvena apie 1200 žydų. Buvo siūloma dalį žydų apgyvendinti sinagogose, Dariaus–Girėno gatvių trikampyje arba iškelti į Žagarę. Be to, komisija pavedė suregistruoti žydų turtą miesto savival-

⁵¹ Žagarės miesto burmistro 1941 m. spalio 24 d. telefonograma Šiaulių aps. valdybai, *LYA*, baudžiamoji byla Nr. 6458/3, l. 73.

⁵² *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 227–228.

⁵³ Kaltinamoji išvada, *LYA*, S. Kakliausko baudžiamoji byla Nr. 46599/3, t. 5, l. 342–344.

⁵⁴ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 228.

⁵⁵ Ten pat, p. 240.

dybėms ir atimti žydų valdomus ūkius bei atiduoti juos buvusiems savininkams ar „patikimiems“ asmenims⁵⁶. Liepos antroje pusėje Jonišio žydai buvo perkelti į sinagogą arba liko gyventi aplinkiniuose namuose šalia turgaus aikštės. Geto teritoriją saugojo miesto policininkai. 1941 m. liepos–rugpjūčio mėn. Jonišio valsčiaus policijos nuovados viršininkas J. Sutkus kelis kartus buvo iškviestas į Šiaulių vokiečių saugumo policijos ir SD įstaigą. Gestapininkai ragino J. Sutkų greičiau sušaudyti Jonišio žydus. Tačiau kol į Joniškį neatvyko Šiaulių gestapininkai, J. Sutkus dėsė vykdyti vokiečių įsakymus. 1941 m. rugpjūčio pabaigoje į Joniškį iš Šiaulių atvyko keli vokiečiai (tarp jų 2 gestapo karininkai). Jie pareikalavo nedelsiant įvykdyti Jonišio žydų egzekuciją. J. Sutkus sukvietė visus nuovados policininkus ir įsakė suimti sinagogoje esančius žydus ir vežti juos į Vilkausio mišką (6 km nuo Jonišio). Ten jau buvo iškasta didelė duobė. Suimti žydai vyrai sunkvežimiais buvo vežami į Vilkausio mišką. Atvežtieji buvo išrengiami, iš jų atimti brangesni daiktai ir pinigai. Po to grupelėmis buvo varomi prie duobės ir šaudomi. Šaudė Jonišio policininkai ir „partizanai“. Vokiečiai taip pat buvo sušaudymo vietoje ir kontroliavo žudynių eigą. Tą dieną buvo sušaudyta ne mažiau kaip 148 žydų vyrai. Išsigelbėti pavyko tik vienam – Reznikovičiui⁵⁷.

Sušaudžius žydus, nužudytųjų drabužiai buvo pakrauti į sunkvežimius ir išvežti į Joniškį. Vakare žudynių dalyviams buvo surengtos išgertuvės. Jų metu policijos viršininkas J. Sutkus kalbėjo, jog žydai buvo sušaudyti už tai, kad jie buvo bolševikų šalininkai ir tėvynės išdavikai. J. Sutkus padėkojo policininkams ir aktyvistams už „gerą darbą ir pasiaukojimą tėvynės labui“⁵⁸.

1941 m. rugsėjo mėn. Vilkausio miške buvo sušaudyti likę gyvi Jonišio žydai: vyrai, moterys ir vaikai. Šį kartą šaudė iš kažkur atvykęs lietuvių savisaugos dalinys (artimiausias lietuvių policijos batalionas buvo Šiauliuose). Buvo nužudyti ne mažiau kaip 345 žydai. Taigi iš viso Vilkausio miške buvo nužudyti ne mažiau kaip 493 Jonišio žydai⁵⁹. Dar 150 Jonišio žydų 1941 m. rugpjūčio 24–29 d. buvo perkelti į Žagarės getą ir ten sušaudyti jį likviduojant⁶⁰.

Skuodas ir Dimitravo stovykla

Vokiečių kariuomenė Skuodą užėmė pirmąją karo dieną – 1941 m. birželio 22-ąją. Pirmosiomis karo dienomis Skuode susibūrė lietuvių partizanų būrys, kuriam vadovavo

⁵⁶ Jonišio aktyvistų štabo žydų tvarkymo klausimu susirinkimo protokolas (ne vėliau kaip 1941 m. liepos 18 d.), *LYA*, baudžiamoji byla Nr. 46599/3, t. 5, l. 18.

⁵⁷ J. Sutkaus 1961 m. sausio 7 d. tardymo protokolas, *LYA*, baudžiamoji byla Nr. 46599/3, t. 1, l. 307–313. Pažyma apie Jonišio žydų žudynes 1941 m., *LYA*, f. K-1, ap. 46, b. 1257, l. 2–3.

⁵⁸ J. Diržinsko 1960 m. spalio 20 d. tardymo protokolas, *LYA*, baudžiamoji byla Nr. 46599/3, t. 3, l. 63–64.

⁵⁹ Jonišio rajono Vilkausio miške atrastų lavonų 1960 m. spalio 15–22 d. ekshumacijos protokolas, ten pat, t. 4, l. 231–233.

⁶⁰ Jonišio miesto savivaldybės 1941 m. rugsėjo 1 d. raštas Nr. 493 Žagarės miesto burmistrai, *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 194, l. 59.

Kostas Vasaris. Būryje buvo kelios dešimtys vyrų. Skuodo partizanų būrys suiminėjo komunistus, sovietinius aktyvistus ir raudonarmiečius⁶¹. Vėliau iš buvusių partizanų ir šaulių buvo suorganizuotas pagalbinės policijos būrys. Pirmieji žydų šaudymai Skuode prasidėjo jau 1941 m. birželio pabaigoje. Suimtieji žydų vyrai grupėmis buvo išvaromi iš Šaulių sąjungos salės ir šaudomi miesto pakraštyje kartu su sovietiniais aktyvistais ir rusų karo belaisviais. Dažniausiai šaudydavo K. Vasario būrio nariai⁶².

Suimtieji Skuodo žydų vyrai buvo laikomi Šaulių sąjungos namuose, o moterys ir vaikai žydų sinagogoje Kudirkos gatvėje. Vyrai dažnai buvo varinėjami valyti miesto gatvėse griuvėsius, kadangi karo veiksmų metu daug Skuodo pastatų buvo sugriauta arba sudeginta. Apie liepos 10 d. K. Vasario būrio nariai iš Šaulių salės prie žydų kapinių atvedė apie 20 žydų vyrų ir juos sušaudė aviacijos bombų išraustose duobėse. Praėjus kelioms dienoms po šių žudynių, prie Kulų kaimo (apie 2 km nuo Skuodo) žvyruobėse Skuodo pagalbinės policijos būrys kartu su vokiečių kareiviais nužudė kelias dešimtis (apie 30–35) žydų vyrų. Po kelių dienų toje pat vietoje (prie Kulų k.) vėl iš Skuodo buvo atvežta apie 30 žydų vyrų. Juos sušaudė tas pats pagalbinės policijos būrys. Šaudant dalyvavo ir keli vokiečiai. Jie pistoletais pribaidavo sužeistuosius⁶³. Po minėtų šaudymų Skuode liko tik apie 20 žydų vyrų, uždarytų Šaulių sąjungos namuose, ir apie 500 žydų moterų ir vaikų sinagogoje⁶⁴.

1941 m. liepos pabaigoje Skuodo žydės su vaikais pėsčiomis buvo išvartytos į Dimitravo stovyklą (41 km nuo Skuodo). Žydžių koloną lydėjo apie 20 Skuodo pagalbinės policijos būrio vyrų. Žygis truko dvi dienas. Varomos moterys ir vaikai nakvojo po atviru dangumi netoli Darbėnų miestelio. Netekusios jėgų ir negalinčios toliau eiti moterys sargybinių buvo nušauamos. Nušautųjų lavonus sargybiniai liepdavo užkasti aplinkinių kaimų valstiečiams⁶⁵. Atvarę koloną į Dimitravą, vieni policininkai dviračiais grįžo į Skuodą, kiti liko saugoti atvartų moterų ir vaikų⁶⁶. Žydės su vaikais buvo apgyvendintos dviejuose tuščiuose barakuose. Maždaug po savaitės (1941 m. rugpjūčio 3 d.) į Dimitravo stovyklą iš Kauno atvyko Edmundas Tyras. Vidaus reikalų ministerijos įsakymu jis buvo paskirtas Dimitravo stovyklos laikinuoju viršininku. Jam buvo pavesta suorganizuoti stovyklos administraciją ir apsaugą. 1941 m. spalio 1 d. Dimitravo stovyklos tikruoju viršininku buvo paskirtas majoras Julius Šurna⁶⁷.

1941 m. rugpjūčio 15 d. į Dimitravo stovyklą atvyko keliolika Skuodo pagalbinių policininkų. Vakare jie užėjo į barakus ir liepė merginoms pasilikti, o moterims ir vai-

⁶¹ LTSR Aukščiausiojo teismo baudžiamųjų bylų kolegijos 1964 m. kovo 14 d. nuosprendis, *LYA*, baudžiamoji byla Nr. 47423/3, t. 11, l. 278.

⁶² Ištrauka iš A. Arbačiauskienės 1963 m. sausio 10 d. apklausos protokolo, *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 194, l. 106; K. Kuprio 1963 m. kovo 29 d. apklausos protokolo ištrauka, ten pat, l. 136–137.

⁶³ A. Baužio 1945 m. gegužės 27 d. tardymo protokolo ištrauka, *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 197, l. 3–6.

⁶⁴ Ten pat, l. 6.

⁶⁵ Ten pat, l. 7; J. Embrasaus 1963 m. balandžio 29 d. tardymo protokolas, *LYA*, baudžiamoji byla Nr. 47423/3, t. 2, l. 98.

⁶⁶ A. Baužio 1945 m. gegužės 27 d. tardymo protokolo ištrauka, *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 197, l. 8.

⁶⁷ E. Tyro 1945 m. vasario 15 d. tardymo protokolas, *LYA*, baudžiamoji byla Nr. 47423/3, t. 9, l. 149–150.

kams išeiti į kiemą. Už 1,5 km nuo stovyklos, Jazdų miške, Alkos kalno papėdėje, jau buvo iškastos kelios didelės duobės⁶⁸. Moterys su vaikais didelėmis grupėmis buvo varomos į mišką prie duobių, išrenčiamos, įstumiamos į duobes ir sušaudomos. Šaudė apie 20 Skuodo būrio dalyvių ir 4 vietiniai aplinkinių kaimų gyventojai savanoriai. Šaudymui vadovavo būrio narys Mykolas Vitkus. Po egzekucijos duobes užkasė patys žudikai ir iš aplinkinių kaimų atvaryti valstiečiai. Daug vaikų buvo paprasčiausiai sumesti į duobes ir užkasti gyvi. Po žudynių pagalbiniai policininkai sugrįžo į Skuodą. Sušaudytųjų drabužius išsidalijo žudynių dalyviai⁶⁹.

1944 m. gruodžio mėn. žudynių vietą Alkos kalne tyrusi komisija atkasė keturias kapavietes. Komisija surado 510 nužudytų žmonių lavonus (31 vaiko, 94 paauglių ir 385 moterų). Vaikų lavonuose šautinių žaizdų nebuvo rasta. Visi jie buvo užkasti gyvi⁷⁰.

Skuode likę 20 žydų vyrų buvo sušaudyti tą pačią naktį, kaip ir Dimitravo moterys ir vaikai⁷¹. Dimitrave likusios žydų merginos (apie 40) 1941 m. rugsėjo mėnesį stovyklos sargybinių buvo nuvarytos į Darbėnų miestelį ir uždarytos sinagogoje. Netrukus jos taip pat visos buvo sušaudytos⁷². Vėliau Dimitravo stovykloje buvo laikomi tik politiniai kaliniai. 1941 m. rudenį Kretingos apskrities žydai buvo išžudyti.

Raseiniai

Iki sovietų–vokiečių karo pradžios Raseiniuose gyveno apie 2000 žydų. Vokiečiai Raseinius užėmė 1941 m. birželio 23 d. Jau 1941 m. liepos viduryje Raseiniuose buvo įsteigti du getai. Darbingi žydų vyrai ir moterys buvo laikomi už miesto (Jurbarko kryptimi) esančiame katalikų bažnyčios pagalbinio ūkio barakuose, seni vyrai ir mažus vaikus auginančios moterys buvo apgyvendinti keliuose Nemakščių gatvės namuose. Dalis žydų komunistų ir sovietinių aktyvistų buvo uždaryti Raseinių kalėjime. Raseinių geto viršininku buvo paskirtas policijos vachmistras Aleksas Grigaravičius, jo pavaduotoju (ūkvedžiu) – Kostas Narbutas. Getus saugojo vietiniai policininkai ir baltaraiščiai⁷³. Dienos metu žydai buvo varomi dirbti įvairius darbus mieste ir laukuose.

⁶⁸ J. Soloveičikienės–Šarnickienės 1963 m. sausio 8 d. apklausos protokolo ištrauka, *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 194, l. 78.

⁶⁹ J. Embrasaus 1963 m. gegužės 4 d. tardymo protokolas, *LYA*, baudžiamoji byla Nr. 47423/3, t. 2, l. 106–119.

⁷⁰ Lavonų ekshumacijos ir apžiūrėjimo aktas. 1944 m. gruodžio 17 d., *LYA*, baudžiamoji byla Nr. 47423/3, t. 9, l. 127–130.

⁷¹ A. Baužio 1945 m. gegužės 27 d. tardymo protokolas, ten pat, t. 8, l. 193.

⁷² J. Soloveičikienės–Šarnickienės 1963 m. sausio 8 d. apklausos protokolo ištrauka, *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 194, l. 79–80.

⁷³ *Lithuania: Crime and Punishment, January*, 1999, No. 6, p. 87; A. Lazarskio 1968 m. spalio 28 d. apklausos protokolas, *LYA*, f. K-1, ap. 46, b. 1269, l. 46; A. Grigaravičiaus 1947 m. lapkričio 18 d. tardymo protokolas, *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 144, l. 144; K. Narbuto 1944 m. lapkričio 3 d. tardymo protokolas, *LYA*, baudžiamoji byla Nr. 10830/3, l. 10–10 a. p.

Pirmosios Raseinių žydų žudynės buvo įvykdytos 1941 m. liepos 29 d. Tą dieną iš Raseinių kalėjimo ir geto buvo paimti žydų vyrai ir nuvaryti už 5 km nuo Raseinių esantį Žieveliškės kaimą. Netoli kaimo buvusiam žvirgždo karjere jau buvo iškastos duobės. Žmonės buvo išrenjami, suvaromi ir sušaudomi. Tą dieną buvo nužudyti 254 žydai ir 3 lietuviai komunistai. Šaudė vokiečių gestapo karininkai⁷⁴. Apsaugoje buvusiems lietuvių “partizanams“ jie pasakė, kad mokytųsi šaudyti žydus, kadangi kitą kartą tai teksią daryti jiems patiems. Po žudynių vokiečių karininkai sėdo į lengvuosius automobilius ir išvažiavo Raseinių link. Duobes užkasė aplinkinių kaimų gyventojai⁷⁵.

Antroji žydų naikinimo akcija buvo įvykdyta 1941 m. rugpjūčio 5 d. Tuomet buvo sušaudyti 279 žydai (213 vyrų ir 66 moterys)⁷⁶. Po pirmųjų dviejų akcijų žydų getas užmiestyje buvo likviduotas, o likusieji jo gyventojai perkelti į Nemakščių gatvėje buvusį getą⁷⁷.

Žudynės tęsėsi toliau. 1941 m. rugpjūčio 9–16 d. buvo žudomos žydų moterys ir vaikai. Iš viso buvo sušaudyti 298 žmonės (294 moterys ir 4 vaikai)⁷⁸. 1941 m. rugpjūčio 24 d. Raseinių žydams buvo įsakyta pasirengti persikraustyti į Biliūnų dvarą. Po kelių dienų likusieji gyvi Raseinių žydai buvo išvaryti į Biliūnų dvarą, kuris priklausė sovietų į Sibirą ištremtam grafiui Bilevičiui⁷⁹. Paskutiniai Raseinių žydai buvo išžudyti 1941 m. rugpjūčio 29–rugsėjo 6 d. Kurpiškės kaime. Žydus iš Biliūnų dvaro varė baltaraiščiai, o šaudė vokiečiai. Per savaitę buvo nužudyti 843 žmonės (16 vyrų, 412 moterų ir 415 vaikų)⁸⁰. Raseinių žydų bendruomenė buvo visiškai likviduota.

Jurbarkas

Nuo Jurbarko iki tuometinės Vokietijos–Sovietų Sąjungos sienos buvo tik apie 10 km. Jurbarką vokiečių kariuomenė užėmė jau pirmąją karo dieną (1941 m. birželio 22 d.). 1940 m. jame gyveno apie 5400 gyventojų, tarp jų apie 42% (apie 2300) buvo žydai⁸¹. Jurbarko žydų bendruomenė viena pirmųjų Lietuvoje patyrė nacių holokausto politikos žiaurumus. Jurbarkas pateko į 25 km pločio pasienio zoną, kurią kontroliavo Tilžės gestapas. Pirmosiomis karo dienomis Jurbarke buvo atkurta lietuviška administracija ir policija. Miesto burmistru tapo Jurgis Gepneris, policijos viršininku Mykolas Levickas.

⁷⁴ A. Kmito 1968 m. spalio 22 d. apklausos protokolas, *LYA*, f. K-1, ap. 46, b. 1269, l. 37–39; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 132.

⁷⁵ J. Mockaus 1968 m. spalio 3 d. apklausos protokolas, ten pat, l. 22–23; A. Mikolaičio 1968 m. spalio 22 d. apklausos protokolas, ten pat, l. 34–36.

⁷⁶ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 132.

⁷⁷ *Lithuania: Crime and Punishment*, 1999, January, No. 6, p. 87.

⁷⁸ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 133.

⁷⁹ *Lithuania...*, 1999, No. 6, p. 87–88.

⁸⁰ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 135; S. Šulinsko 1968 m. spalio 24 d. apklausos protokolas, *LYA*, f. K-1, ap. 46, b. 1269, l. 53–55.

⁸¹ *Lietuvių enciklopedija*, Bostonas, 1957, t. 10, p. 117.

Tilžės gestapo ir SD atstovai Jurbarke buvo Voldemaras Kriauza, Richardas Šperbergas, Oskaras Šefleris, Karstenis-Žebrovskis⁸². Pirmasis masinis žydų šaudymas buvo įvykdytas 1941 m. liepos 3 d. Į Jurbarką atvykęs 40-ies Tilžės gestapininkų būrys kartu su vietos policininkais surinko apie 300 žydų vyrų ir kelias dešimtis sovietinių aktyvistų lietuvių. Suimtųjų kolona buvo nuvesta į miesto pakraštyje buvusias žydų kapines ir ten sušaudyta. Šaudė vokiečių gestapininkai. Tarp sušaudytųjų buvo ir apie 20 lietuvių. Po šio įvykio miesto policijos viršininkas M. Levickas nuvyko į Raseinius ir paprašė atleisti jį už užimamų pareigų. 1941 m. liepos 7 d. Jurbarko policijos viršininku buvo paskirtas Povilas Mockevičius⁸³. Vokiečių saugumo policijos žiniomis, 1941 m. liepos 3 d. Tilžės operatyvinis būrys Jurbarke sušaudė 322 žmones. Iki 1941 m. liepos 11 d. šis būrys įvairiose Lietuvos vietose nužudė 1542 žmones. Absoliuti nužudytųjų dauguma buvo žydai⁸⁴.

1941 m. liepos 23 d. Jurbarko burmistras J. Gepneris informavo Raseinių apskrities valdybą, jog Jurbarke dar liko gyventi 1055 žydai⁸⁵.

1941 m. rugpjūčio mėn. Šiauliuose buvo surengtas Šiaulių apygardos burmistų ir apskričių viršininkų pasitarimas. Jame kalbėjęs Šiaulių apygardos komisaras H. Gewecke reikalavo kiekviename mieste steigti getą ir ten saugoti žydus iki sušaudymo. Tačiau Jurbarke getas jau veikė – jis buvo įsteigtas liepos mėn. Dariaus ir Girėno gatvėje. Getą saugojo viešoji policija ir pagalbinė policija. Kaip pokario metais paliudijo P. Kairaitis, “<...> Getas – tai namas, aptvertas spygliuota viela, kur buvo patalpinti žydai su vaikais ir seniais <...>. Ten buvę žydai turėjo suimtųjų teises. Maitinimas buvo prastas: kopūstų sriuba ir truputis duonos. Juos su apsauga vedė į darbus (valyti šiukšles namuose, gatvėse bei į kitus bjauriausius, sunkiausius darbus), o valgis buvo skurdus. <...>”⁸⁶.

Laipsniškas žydų naikinimas buvo tęsiamas ir geto egzistavimo laikotarpiu. 1941 m. rugpjūčio 1 d. buvo surinktos senyvo amžiaus moterys, vaikai ir naujagimiai. Suimtieji sušaudyti nakties metu miške septintajame kelio Jurbarkas–Smalininkai kilometre. Tą dieną buvo sušaudytos 105 moterys⁸⁷. Jaunesnio amžiaus darbingos moterys laikinai buvo paliktos gyventi. Jos buvo laikomos “Talmud-Toroje“ – žydų pradinės mokyklos pastate. 1941 m. rugsėjo 8 d. pastatą apsupo lietuvių ir vokiečių policininkai. Moterys buvo varomos „darbams“, tačiau iš tikrųjų jos buvo sušaudytos už Jurbarko netoli Kalnėnų kaimo. Vokiečių saugumo policijos ir SD žiniomis, 1941 m. rugpjūčio 29 – rugsėjo 6 d. Jurbarke buvo nužudyta 412 žydų. Paskutiniai (apie 50) Jurbarko žydai buvo nužudyti

⁸² R. P u i š y t ė, Holokaustas Lietuvos provincijoje. Jurbarkas (1941 m. birželis–1941 m. rugsėjis), *Lietuvos archyvai*, 1999, Nr. 13, p. 78.

⁸³ M. Levicko 1948 m. lapkričio 10 d. tardymo protokolas, *LYA*, f. K-1, ap. 46, b. 1188, l. 44–45; R. P u i š y t ė, Holokaustas..., p. 78–79.

⁸⁴ H. K r a u s n i c k, *Hitlers Einsatzgruppen...*, p. 142.

⁸⁵ J. Gepnerio 1941 m. liepos 23 raštas Raseinių aps. valdybai, *LCVA*, f. 1753, ap. 3, b. 13, l. 4.

⁸⁶ P. Kairaičio akistatos su liudininku J. Keturausku 1948 m. birželio 21 d. protokolas, *LYA*, baudžiamoji byla Nr. P-16816-LI, l. 69–70.

⁸⁷ R. P u i š y t ė, Holokaustas..., p. 80–81.

1941 m. rugsėjo viduryje⁸⁸. Karo pabaigos sulaukė tik keletas iš jų, kuriuos slėpė aplinkinių kaimų valstiečiai. Taigi vokiečių okupacijos metu Jurbarkas prarado beveik pusę gyventojų – vietos žydų bendruomenė buvo visiškai sunaikinta.

Kėdainiai

Pirmosiomis sovietų–nacių karo dienomis Kėdainiuose susiorganizavo lietuvių aktyvistų būrys. Jame buvo per 30 vyrų. Iš pradžių būriui vadovavo buvęs Lietuvos kariuomenės kapitonas Zigmas Knystautas. Jo pavaduotojas buvo banko darbuotojas atsargos jaun. ltn. Juozas Kungys. Aktyvistų štabas buvo įsikūręs Kėdainių amatų mokyklos patalpose Gedimino gatvėje. Po dviejų savaitių Z. Knystautas iš būrio vado pareigų pasitraukė ir būriui vadovauti ėmė J. Kungys. Jo pavaduotoju tapo atsargos jaun. ltn. Juozas Merkevičius (jo tėvai 1941 m. birželio mėn. sovietų buvo ištremti į Rusiją)⁸⁹. Kėdainiuose, kaip ir kituose Lietuvos miestuose ir miesteliuose, aktyvistai suiminėjo komunistus, komjaunuolius, sovietų valdžios pareigūnus ir šalininkus. 1941 m. liepos pabaigoje Kėdainių kalėjime Gedimino gatvėje buvo laikoma apie 600 politinių kalinių. Vokiečių įsakymu 1941 m. liepos 23 d. 125 tarybiniai aktyvistai iš kalėjimo buvo išvežti į II Babėnų kaimą (5 km nuo Kėdainių) ir miško pakraštyje sušaudyti. Šaudė vokiečiai ir lietuvių „partizanai“. Tarp sušaudytųjų buvo lietuvių, žydų ir rusų. Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje K. Jägerio ataskaitoje buvo pažymėta, kad liepos 23 d. Kėdainiuose buvo sušaudyta 83 žydai, 12 žydžių, 14 rusų komunistų, 15 lietuvių komunistų, 1 rusas karininkas-politvadovas. Likusieji Kėdainių politiniai kaliniai buvo paleisti į laisvę⁹⁰. Iki 1941 m. rugpjūčio 15 d. Kėdainių žydai gyveno savo butuose ir galėjo laisvai vaikščioti po miestą. Jie turėjo nešioti šešiakampes žvaigždes. Kėdainių apskrities viršininko plk. Petro Dočkaus įsakymu visi miesto žydai privalėjo persikelti į specialiai jiems skirtą vietą – getą. Getas buvo įkurdintas Smilgos, Vandens, Kranto ir Pirties gatvių rajone. Į getą buvo atvaryti ir kitų Kėdainių apskrities vietovių žydai: Šėtos, Žeimių ir kt.⁹¹ 1941 m. rugpjūčio 17 d. Kėdainių apskrities policijos vadas Antanas Kirkutis informavo Policijos departamento direktorių Kaune, jog „visi Kėdainių apskrities žydų tautybės piliečiai yra sugrupuoti į tris rajonus: Kėdainių rajone 913 žmonių, iš jų moterų 183, Ariogalos rajone 290 žmonių, iš jų moterų 80 ir Krakių rajone 452 žmonės, iš jų moterų 115“⁹². Tą pačią dieną Kėdainių miesto policijos nuovados viršininkas pranešė Kėdainių apskrities policijos vadui apie tai, kad 913 Kėdainių miesto ir valsčiaus žydų uždaryti Kėdainių žirgyno daržinėse. Vyrų atskirti nuo moterų. Žydai yra saugomi iki

⁸⁸ Ten pat, p. 81; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 134.

⁸⁹ A. Švėgždos 1976 m. gruodžio 21 d. apklausos protokolas, *LYA*, f. K-1, ap. 46, b. 1180, l. 4; LSSR 1984 m. spalio 8 d. pažyma apie J. Merkevičių, ten pat, b. 1193, l. 1.

⁹⁰ LSSR KGB pažyma apie nacistų nusikaltimus Kėdainių apskrityje, *LYA*, f. K-1, ap. 46, b. 1279, l. 1; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 132.

⁹¹ Ch. Ronderio 1963 m. rugsėjo 21 d. apklausos protokolas, *LYA*, f. K-1, ap. 46, b. 1181, l. 84.

⁹² Cit. iš: *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 138.

atskiro Kėdainių apskrities policijos vado „parėdymo“⁹³. Rugsjūčio 26 d. į žirgyno klounus buvo perkeltos gete likusios moterys. Žydai buvo varinėjami įvairiems darbams. Kėdainių aerodrome dirbę žydai kentė nuolatines vokiečių sargybinių patyčias (buvo verčiami rankomis krauti mėšlą, kinkomi į vežimus ir t. t.)⁹⁴.

Kėdainių žydų sušaudymo išvakarėse (rugsjūčio 27 d.) sovietų karo belaisviai netoli Smilgos upelio, prie kelio Kėdainiai–Dotnuva, iškasė didelį (100 m ilgio, 3 m pločio ir 2,5 m gylio) griovį. Tą pačią dieną įvyko pasitarimas, kuriame buvo aptarti žudynių organizavimo ir vykdymo reikalai. Pasitarime dalyvavo vokiečių valdžios atstovas Kėdainiuose (apskrities žemės ūkio vadas – kreislandvirtšaftsiureris Bellmeris), apskrities policijos viršininkas, saugumo policijos viršininkas, vietinių aktyvistų vadas J. Kungys⁹⁵. Tą pačią dieną Bellmeris nuvyko į žirgyną ir iš žydžių moterų prievarta surinko brangius daiktus (žiedus ir t. t.)⁹⁶.

1941 m. rugsjūčio 28 d. į žirgyną sunkvežimiais atvyko kelios dešimtys vokiečių kareivių ir lietuvių „partizanų“. Iš pradžių buvo varomi šaudyti seniai, invalidai ir ligoniniai žydai. Po to buvo šaudomi likusieji vyrai, moterys ir galiausiai vaikai. Žudynių metu ypač aktyvus buvo minėtasis Bellmeris. Jis duodavo įsakymus žudikams ir pats pistoletu pribaidavo griovyje gulinčias aukas. Žudynėse taip pat dalyvavo Kėdainių viešosios ir saugumo policijos viršininkai. Prieš sušaudymą žydai buvo išrengiami, o paskui griovyje sušaudomi. Sušaudžius didelę grupę žmonių, sovietų karo belaisviai apkasdavo lavonus chlorkalkėmis ir žemėmis, po to atvesdavo kitus... Žudynės truko nuo pietų iki sutemų⁹⁷. Šaudymo metu žydas C. Šlapoberskis į griovį įvertė baltaraištį Aleksą Čižą ir pradėjo jį smaugti. Į pagalbą A. Čižui šoko Bellmeris. Šlapoberskis prismaugė A. Čižą, atėmė ginklą iš Bellmerio ir šovė į jį, tačiau nepataikė. Šlapoberskį nudūrė kitas baltaraištis, Jankūnas. A. Čižas pakeliui į ligoninę mirė⁹⁸.

Vokiečių saugumo policijos ir SD žiniomis, 1941 m. rugsjūčio 28 d. Kėdainiuose buvo sušaudyti 2076 žydai (710 vyrų, 767 moterys ir 599 vaikai)⁹⁹. Po egzekucijos žudikai nuvyko pas Kėdainių gyventoją Aleksą Meką ir čia atšventė savo „pergalę“ prieš žydus¹⁰⁰. Netrukus po žydų sušaudymo Kėdainių aktyvistų būrys buvo išformuotas.

Vilkaviškis

Vokiečių kariuomenė Vilkaviškį užėmė 1941 m. birželio 22 dieną. Po kelių dienų vietiniai „partizanai“ pradėjo suiminėti komjaunuolius ir žydus. Birželio 30 d.

⁹³ Kėdainių miesto policijos nuovados viršininko 1941 m. rugsjūčio 17 d. raportas Kėdainių apskrities policijos vadui, LCVA, f. R-683, ap. 2, b. 2, l. 39.

⁹⁴ Ch. Ronderio 1963 m. rugsėjo 21 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1181, l. 84.

⁹⁵ J. Kriūno 1963 m. rugsėjo 13 d. tardymo protokolas, ten pat, l. 68.

⁹⁶ A. Kubiliaus 1969 m. rugsjūčio 21 d. apklausos protokolas, ten pat, b. 1279, l. 59–60.

⁹⁷ J. Kriūno 1963 m. rugsėjo 13 d. apklausos protokolas, ten pat, l. 68–70.

⁹⁸ V. Silvestravičiaus 1982 m. balandžio 21 d. apklausos protokolas, ten pat, b. 1182, l. 230.

⁹⁹ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 134.

¹⁰⁰ A. Vitkausko 1977 m. vasario 3 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1180, l. 21.

suimtieji žydų vyrai buvo suvaryti į buvusios Vilkaviškio seminarijos trijų aukštų pastatą, kuris buvo aptvertas spygliuota viela ir saugomas vietinių baltaraiščių ir policininkų. Čia laikomi žydai buvo žiauriai mušami, kratomi ir apiplėšiami. 1941 m. liepos 14 d. suimtieji iš seminarijos buvo perkelti į kareivines. Sargybiniai ir toliau žydus dažnai mušdavo bei įvairiais būdais tyčiodavosi. Darbingi žydai kasdien buvo varomi į miestą valyti gatvių ir griuvėsių¹⁰¹.

Liepos pabaigoje suimtieji žydai buvo nuvesti į netoli kareivinių esantį poligoną ir čia per tris dienas iškasė apie 25 m ilgio ir kelių metrų gylio griovį. Liepos 28 d. suimtieji buvo išvesti į kareivinių kiemą ir suskirstyti į kelias grupes. Viena kalinių grupė buvo pasiūsta į kareivinių sandėlių valyti ginklų. Netrukus į kareivinių kiemą atvažiavo du sunkvežimiai su vokiečių gestapininkais. Iš miesto kalėjimo į kareivines taip pat buvo atvežta nemaža grupė lietuvių komunistų ir komjaunuolių. Lietuvių policininkai suimtusius grupėmis vedė prie poligone esančio griovio, ten juos šaudė vokiečių kareiviai. Lietuvių policininkai saugojo kareivines ir šaudymo vietą poligone. Žudynės truko 3–5 val. Tą dieną buvo sušaudyta apie 500–600 žydų ir apie 60–70 lietuvių komunistų ir sovietinių aktyvistų. Mirties išvengė tik 7 žydų vyrai¹⁰².

Po pirmųjų masinių žudynių praėjus 1–1,5 mėn., policija įsakė likusioms žydų šeimoms iš butų persikelti į kareivines. Persikeliantiems buvo leista pasiimti vertingus daiktus. 1941 m. lapkričio pradžioje sovietiniai karo belaisviai iškasė naujas duobes. 1941 m. lapkričio 15 d. buvo sušaudyti paskutiniai Vilkaviškio žydai. Vokiečių saugumo policijos ir SD vado K. Jägerio 1941 m. gruodžio 1 d. raporte pažymėta, jog tą dieną Vilkaviškyje buvo nužudyta 115 žydų (36 vyrai, 48 moterys ir 31 vaikas). Šį kartą žydus sušaudė patys Vilkaviškio policininkai. Nužudytųjų žydų turtas vėliau buvo išparduotas vietos gyventojams¹⁰³.

Lazdijai

Jau antrą karo dieną (birželio 23 d.) susirinko Lazdijų apskrities (tuomet vadinosi Seinų aps.) visuomenės atstovai ir įsteigė laikinąjį Seinų apskrities komitetą. Jo pirmininku buvo išrinktas buvęs valdininkas Antanas Aleliūnas. Komitetas planavo atkurti mieste vietinę valdžią ir tvarką bei nutarė kreiptis į Lazdijų miesto vokiečių karo komendantą prašant suteikti komitetui oficialius įgaliojimus¹⁰⁴.

¹⁰¹ S. Belkino 1944 m. lapkričio 16 d. tardymo protokolas, *LYA*, baudžiamoji byla Nr. 8929/3, l. 211–212; J. Valaičio 1944 m. lapkričio 14 d. tardymo protokolo ištrauka, *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 194, l. 249.

¹⁰² S. Belkino 1944 m. lapkričio 16 d. tardymo protokolas, ten pat, l. 213; J. Valaičio 1944 m. lapkričio 14 d. tardymo protokolas, ten pat, l. 249.

¹⁰³ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 135; J. Valaičio 1944 m. lapkričio 14 d. tardymo protokolo ištrauka, *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 194, l. 149–250.

¹⁰⁴ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 152.

1941 m. birželio 25 d. įvykusiame komiteto posėdyje buvo svarstytas ir žydų klausimas. Posėdžio protokole buvo pažymėta, kad vokiečių karo komendanto nurodymu „nutarta pavojingesnius viešajai tvarkai žydus apgyvendinti barakuose, esančiuose Vytauto gatvėje“¹⁰⁵. Netrukus prasidėjo komunistinėje veikloje pasižymėjusių žydų areštai ir tardymai.

Jau pirmosiomis 1941 m. liepos mėn. dienomis dalis Lazdijų miesto ir valsčiaus žydų buvo perkelti į keletą netoli bažnyčios buvusių barakų. Likusieji miesto žydai laikinai buvo palikti laisvėje. Dalis anksčiau suimtų žydų komunistų ir komjaunuolių buvo išsiųsti į Marijampolę ir ten vėliau sušaudyti¹⁰⁶. 1941 m. rugpjūčio mėn. Lazdijų miesto policijos vado įsakymu laisvėje gyvenę Lazdijų žydai buvo suvaryti į minėtus barakus Lazdijų mieste. Vokiečių komendanto įsakymu visiems žydams buvo liepta ant krūtinės ir nugaros prisisiūti šešiakampes žvaigždes. Į barakus suvaryti žydai dienos metu galėjo po miestą vaikščioti laisvai, bet nakties metu turėjo būti barakuose. Barakus saugojo Lazdijų miesto policininkai¹⁰⁷.

1941 m. rugsėjo pradžioje 1,5 km nuo Lazdijų esančiame Katkiškės kaime buvo įsteigtas getas. Į buvusius Raudonosios armijos barakus (šešis) buvo perkelti Lazdijų miesto ir apskrities žydai (Kapčiamiesčio, Šventežerio, Veisiejų, Rudaminos valsčių). Iš viso gete buvo sutelkta apie 1600 žydų. Iki spalio pabaigos geto gyventojai buvo varinėjami įvairiems darbams. Getas buvo įsteigtas Lazdijų apskrities vokiečių komendanto įsakymu. Jo teritorija buvo aptverta pusantrą metro aukščio spygliuotos vielos tvora ir visą laiką saugoma Lazdijų miesto policininkų. Geto viršininku buvo paskirtas Lazdijų miesto policininkas Bronius Kazlauskas¹⁰⁸.

Lazdijų geto žydus planuota sunaikinti 1941 m. spalio pabaigoje. Spalio 23 d. Lazdijų miesto policijos viršininkas Povilas Braška pranešė geto gyventojams, kad jie bus sušaudyti spalio 26 d. Tačiau tą dieną iš Kauno turėjęs atvykti Hamanno skrajojantis būrys neatvažiavo, ir getas liko gyvuoti dar savaitę¹⁰⁹.

Iki numatyto žydų sušaudymo policija suvarė kelis šimtus aplinkinių kaimų gyventojų ir liepė jiems iškasti du didelius (69 ir 65 m ilgio) griovius. Lazdijų getą sunaikino 1941 m. lapkričio 3 d. Tos dienos rytą į Lazdijus iš Kauno autobusu atvyko Hamanno žudikų būrys (iš viso apie 20–30 vyrų). Tarp jų buvo trys vokiečiai ir vienas lietuvių karininkas. Žudynės prasidėjo apie 11 valandą. Iš pradžių buvo sušaudyti iš Lazdijų ligoninės atvežti sergantys žmonės. Po to pradėta grupėmis po kelis šimtus žmonių varyti iš barakų prie netoli esančių duobių (apie 500 m). Prieš sušaudant pasmerktieji buvo nurengiami iki apatinių drabužių, po to suvaromi į griovius ir iš viršaus šaudomi. Dau-

¹⁰⁵ Ten pat.

¹⁰⁶ *Lithuania: Crime and Punishment*, 1999, January, No. 6, p. 78; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 153–154.

¹⁰⁷ B. Paciukonio 1963 m. sausio 5 d. apklausos protokolas, *LYA*, baudžiamoji byla Nr. 47281/3, t. 2, l. 210–212.

¹⁰⁸ Ten pat, l. 213–214.

¹⁰⁹ Lazdijų aps. komisijos vokiečių nusikaltimams tirti 1945 m. birželio 3 d. aktas, ten pat, t. 1, l. 499.

giausia šaudė Hamanno būrio kareiviai, vilkėję Lietuvos kariuomenės uniforma. Žudynėse dalyvavo ir kai kurie Lazdijų miesto policininkai. Kiti varydavo žydus iš barakų arba saugojo žudynių vietą. Vokiečių karininkas egzekucijas fotografavo. Sušaudžius vieną grupę, lavonai buvo šiek tiek apkasami ir ant jų šaudoma kita pasmerktųjų grupė. Žydų žudynės truko kelias valandas. Joms pasibaigus, Hamanno būrio žudikai išvažiavo į Kauną. Lavonus užkasė policininkų saugomi aplinkinių kaimų ir Lazdijų gyventojai¹¹⁰. Iš vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvai Jägerio raporto matyti, kad 1941 m. lapkričio 3 d. Lazdijuose buvo sušaudyti 1535 žydai (485 vyrai, 511 moterų, 539 vaikai)¹¹¹.

Tokiu būdu buvo sunaikinta Lazdijų apskrities žydų bendruomenė. Išsigelbėjo tik nedaugelis žydų, kurie pabėgo iš Katkiškės geto iki 1941 m. lapkričio 3 d.

Butrimonys

Vokiečių okupacijos pirmosiomis dienomis Alytaus apskrities Butrimonių miestelyje susiorganizavo lietuvių „partizanų“ (aktyvistų) būrys. Jame buvo apie 40 narių. „Partizanai“ pradėjo suiminti komunistus, komjaunuolius ir sovietų valdžios aktyvistus¹¹². Butrimonių policijos nuovados viršininkas K. Pilionis 1941 m. liepos 15 d. raporte Alytaus apskrities policijos vadui pranešė, kad miestelyje ligi tol buvo sušaudytas 1 komunistas ir 10 komunistų perduota vokiečiams, o dar 17 sėdi daboklėje. Dėl žydų minėtame raporte pasakyta, kad šis „klausimas labai aktualus, nes miestelyje gyvena per 2000 žydų, kuriuos artimiausiu laiku reikėtų sutvarkyti“¹¹³.

Pirmieji masiniai Butrimonių žydų areštai buvo vykdomi 1941 m. rugpjūčio 10–12 d. – tuomet buvo suimėjami 18–40 metų žydai vyrai. Tuometinis Butrimonių policijos viršininkas Leonardas Kaspariūnas-Kasperskis davė nurodymą iš suimamų žydų atimti auksinius ir sidabrinčius žiedus, laikrodžius ir gerus drabužius. L. Kaspariūnas-Kasperskis iškvietė Butrimonių žydų seniūną ir pagal sąrašą nurodydavo, kuriuos jaunos žydus reikia atrinkti darbams ir atvesti į turgaus aikštę. Kuomet atrinktieji žydai susirinkdavo, vietos policininkai ir „partizanai“ juos suimdavo ir nuvarydavo į Butrimonių daboklę, o iš ten veždavo į Alytų. Prieš išvežant žydus į Alytų iš jų buvo atimami papuošalai ir vertingi daiktai. Iš viso buvo suimta apie 120–150 žydų¹¹⁴. Alytuje jau nuo 1941 m. rugpjūčio 13 d. pradėta šaudyti Alytaus ir aplinkinių apskrities miestelių (taip pat ir Butrimonių) žydus.

¹¹⁰ V. Busilo 1961 m. birželio 23 d. apklausos protokolas, *LYA*, baudžiamoji byla Nr. 47281/3, t. 3, l. 51–72.

¹¹¹ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 135.

¹¹² LSSR KGB Alytaus miesto skyriaus 1972 m. vasario 23 d. pažyma, *LYA*, f. K-1, ap. 46, b. 1167, l. 46.

¹¹³ Cit. iš *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 78.

¹¹⁴ A. Jauneikos 1960 m. gruodžio 9 d. tardymo protokolas, *LYA*, baudžiamoji byla Nr. 46392/3, t. 2, l. 101; P. Senovaičio 1944 m. rugpjūčio 31 d. tardymo protokolas, ten pat, t. 3, l. 131.

Antroji Butrimonių žydų areštų banga nusirito rugpjūčio 15–17 d. (kitais duomenimis, rugpjūčio 22 d.). Policijos viršininkas L. Kaspariūnas-Kasperskis vėl išskvietė žydų seniūną ir įsakė surinkti žydus į turgaus aikštę. Šį kartą policininkai atrinko apie 400 žmonių. Tarp jų buvo moterų, vaikų ir senelių. Suimtieji iš pradžių buvo nuvaryti į miestelio daboklę ir paskui tą pačią dieną į Alytų. Ten jie buvo uždaryti į kalėjimą ir vėliau sušaudyti¹¹⁵.

Rugpjūčio pabaigoje L. Kaspariūno-Kasperskio nurodymu Butrimonių valsčiaus viršaitis Pranas Proškus-Praškevičius pradėjo rūpintis geto steigimu. Buvo parinkta vieta getui Totorių gatvėje ir čia perkelti likusieji miestelio žydai (apie 600–1000 žmonių). Į Butrimonių getą taip pat buvo atkelti Stakliškių ir Punios žydai. Getą saugojo policija¹¹⁶. Butrimonių getas veikė tik apie dvi savaites. Geto likvidavimo išvakarėse naktį visi Butrimonių žydai buvo suvaryti į miestelio pradžios mokyklą. Kitą dieną (1941 m. rugsėjo 9 d.) iš Alytaus atvažiavo autobusas su 20 Hamanno ypatingojo būrio kareivių. Po pietų vietiniai policininkai ir baltaraiščiai pradėjo varyti žydus iš mokyklos ir rikiuoti į kolonas. Geresnius drabužius dėvėjusiems žydams buvo įsakyta nusirengti iki apatinių. Žydų kolonos buvo nuvarytos į netoli esantį (už 2 km nuo Butrimonių) Klydžionių kaimą. Ten jau buvo iškastos duobės. Pasmerktieji buvo susodinti pievoje netoli duobės, grupėmis vedami prie duobės ir šaudomi. Šaudė ypatingojo būrio kareiviai, o vietiniai policininkai ir „partizanai“ saugojo mirties laukiančius žydus. Žudynes stebėjo ir vokiečių karininkas su fotoaparatu. Žydų sušaudymas baigėsi vakare. Po to budeliai sugrįžo į Butrimonis ir savo užbaigtą „darbą“ atšventė miestelio valgykloje su „samane“ ir alumi¹¹⁷. Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje žiniomis, 1941 m. rugsėjo 9 d. Butrimonyse buvo nužudyta 740 žydų (67 vyrai, 370 moterų ir 303 vaikai)¹¹⁸. Taip žuvo paskutiniai Butrimonių, Stakliškių ir Punios žydai.

Švenčionys ir Švenčionėliai

Iki Antrojo pasaulinio karo Švenčionyse gyveno apie 9000 gyventojų, tarp jų trečdalis (apie 3000) buvo žydai. Lenkmečiu Švenčionių žydai turėjo savo kultūrinės ir politinės organizacijas, mokyklą jidiš kalba. Švenčionių burmistro pavaduotoju paprastai buvo skiriamas žydas. Dauguma miesto žydų vertėsi prekyba ir amatais. Sovietams okupavus Lietuvą, Švenčionių žydų partijų vadams, rabinams ir ješivų (religinių mokyklų) moksleiviams buvo leista išvykti į Palestiną. Vokiečiams užpuolus Sovietų Sąjungą, dalis miesto žydų komunistų, komjaunuolių ir sovietinių aktyvistų pasitraukė į Rusiją. Vis dėlto

¹¹⁵ Ten pat, t. 3, l. 132; *LYA*, f. K-1, ap. 46, b. 1167, l. 46.

¹¹⁶ Išrašas iš P. Proškaus-Praškevičiaus 1945 m. rugsėjo 19 d. tardymo protokolo, ten pat, l. 176; J. Jaseliūno 1960 m. lapkričio 9 d. tardymo protokolas, ten pat, t. 2, l. 252.

¹¹⁷ A. Jauneikos 1960 m. gruodžio 9 d. tardymo protokolas, ten pat, t. 2, l. 102–103; J. Jaseliūno 1960 m. lapkričio 9 d. tardymo protokolas, ten pat, l. 252–253.

¹¹⁸ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 134.

dauguma Švenčionių žydų pasiliko gimtajame mieste¹¹⁹. Vokiečiai Švenčionis užėmė 1941 m. birželio 29 d. Švenčionių apskrityje, kaip ir kitose Lietuvos apskrityse, kūrėsi lietuvių partizanų būriai, kurie apšaudydavo besitraukiančius raudonarmiečius ir sovietų valdžios pareigūnus. Buvo atkurta vietinė administracija ir policija. Švenčionių apskrityje aktyviai veikė kpt. Jono Kurpio partizanų būrys¹²⁰.

Valdžios nurodymu policija iš gyventojų konfiskavo ginklus, šaudmenis, radijo imtuvus ir dviračius. Vokiečių karo komandanto įsakymu Švenčionėlių žydai buvo suvaryti į atskirą kvartalą dar 1941 m. liepos mėn. Panašiu laiku buvo įsteigtas ir Švenčionių getas. 1941 m. rugpjūčio viduryje Švenčionių apskrities policijos viršininkas mjr. Petras Januškevičius valsčių policijoms išsiuntinėjo slaptą įsakymą dėl visų apskrities žydų suvarymo į prie Švenčionėlių (apie 1,5 km nuo miesto) buvusio poligono barakus ir dėl žydų turto konfiskavimo. Į barakus varomiems žydams buvo leista pasiimti tik patalynę, drabužius ir maisto produktų. Konfiskuotas žydų turtas vėliau buvo pusvelčiui išparduotas vietos gyventojams¹²¹. Apie 2000–3000 Švenčionių žydų 1941 m. rugsėjo pabaigoje taip pat buvo atvaryti į prie Švenčionėlių esantį poligoną¹²². Keli šimtai Švenčionių žydų pabėgo į Baltarusiją. Barakų teritorija buvo aptverta spygliuota viela ir saugoma policininkų. 1941 m. spalio pradžioje į Švenčionėlius atvyko apskrities policijos viršininkas P. Januškevičius ir du vokiečių saugumo pareigūnai. Švenčionėlių burmistruvi ir valsčiaus policijos viršininkui B. Gruzdziiui buvo pranešta, jog vokiečių valdžios nurodymu visi Švenčionių apskrities žydai turi būti sušaudyti. Atvykėliai įsakė per vieną dieną sumobilizuoti vietos žmones grioviui iškasti poligone. Tą pačią dieną policininkai surinko apie 300 darbininkų, kurie netoli barakų iškasė apie 200 m ilgio, 10 m pločio ir 3 m gylio griovį¹²³.

Po kelių dienų į Švenčionėlius iš Vilniaus atvyko ltn. Juozo Šidlausko vadovaujamas saugumo policijos ir SD ypatingasis būrys (apie 30 žmonių). Šis būrys vykdė masines žudynes Paneriuose ir kitose Vilniaus apygardos vietovėse. Į poligoną žudynių apsaugai buvo sutelkta apie 80 Švenčionių apskrities policininkų. Žudynės prasidėjo 1941 m. spalio 8-ąją ir truko dvi dienas. Žydai iš barakų grupėmis buvo vedami prie griovio, įstumiami į jį ir šaudomi. Iš pradžių buvo sušaudyti vyrai, po to moterys ir vaikai. Po žudynių atvaryti Švenčionėlių gyventojai griovį užkasė. Jų liudijimu, nemažai vaikų buvo užkasta gyvų¹²⁴.

¹¹⁹ Neapykantos ir keršto knyga (Y. Arado atsiminimų knygos recenzija), *Karys*, 1980, Nr. 8(1565), p. 354–355.

¹²⁰ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 136; Y. A r a d, *Ghetto in Flames*, p. 164.

¹²¹ B. Gruzdzio 1944 m. gruodžio 3 d. tardymo protokolas, *LYA*, baudžiamoji byla Nr. 45561/3, l. 56–57.

¹²² Išrašas iš B. Gruzdzio 1944 m. gruodžio 23 d. tardymo protokolo, *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 194, l. 280; Ch. Koltuno 1951 m. balandžio 13 d. tardymo protokolas, *LYA*, baudžiamoji byla Nr. 24329/3, l. 64.

¹²³ P. Skrabutėno baudžiamoji byla, *LYA*, Nr. P-19287-LI, l. 81; Neapykantos ir keršto knyga, *Karys*, 1980, Nr. 8(1565), p. 356.

¹²⁴ B. Gruzdzio 1944 m. gruodžio 23 d. tardymo protokolo išrašas, *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 194, l. 280–281.

Vokiečių saugumo policijos ir SD žiniomis, 1941 m. spalio 9 d. buvo sušaudyti 3726 žydai (1169 vyrai, 1840 moterų ir 717 vaikų)¹²⁵. Kiti šaltiniai nurodo, jog Švenčionių apskrities žydai masiškai buvo žudomi spalio 7–8 d. Po masinio žydų sunaikinimo 1941 m. rudenį Švenčionyse toliau veikė nedidelis getas.

1941 m. gruodžio 17 d. Švenčionių apskrities viršininkas informavo Vilniaus apygardos komisariatą, jog Švenčionių getas aptvertas spygliuota viela ir saugomas ginkluotos sargybos. Getas buvo suskirstytas į keturis kvartalus, kuriems paskirti vedėjai žydai. Be to, jame yra sudarytas 5 asmenų žydų komitetas. Jam pavesta rūpintis geto reikalais. Atsakingu už geto tvarką ir švarą buvo paskirtas Švenčionių miesto policijos nuovados policininkas Antanas Markauskas¹²⁶.

Dalis likusių gyvų geto gyventojų ėmė rengtis ginkluotai kovai su nacių okupantais ir kolaborantais. Gete susiorganizavo nedidelė jaunuolių grupelė, kuri ėmė kaupti ginklus. Pogrindininkai privertė geto Judenratą (žydų tarybą) duoti 300 000 rb, už kuriuos iš lietuvių policininkų nupirkta keli revolveriai, o dalį ginklų pavyko pavogti iš ginklų sandėlio. Geto kovotojai ėmė ieškoti ryšių su Švenčionių apskrityje veikiančiais sovietų partizanis¹²⁷.

Sustiprėjus partizanų veikimui Rytų Lietuvoje, Lietuvos generalinis komisaras Adrianas von Rentelnas 1942 m. rugpjūčio 28 d. išsiuntė raštą Vilniaus apygardos komisariui H. Wulffui. A. von Rentelnas įsakė sustiprinti Vilniaus apygardoje dirbančių žydų apsaugą. Susitarus su SS ir policijos vadu bei Lietuvos saugumo srities komendantu, buvo nuspręsta sustiprinti dirbančių žydų apsaugą, neduoti žydų tiems užsakovams, kurių įstaigose įvykdavo žydų pabėgimų. Be to, buvo nuspręsta kuo greičiau likviduoti getus mažuosiuose miesteliuose ir jų gyventojus perkelti į Švenčionių, Ašmenos ir Vilniaus miestų getus. Išimtis buvo padaryta tik tiems žydams, kurie dirbo vermachtui ir „Todt“ organizacijai bei kai kuriuose apskričių centruose įrengtomis stambioms amatininkų dirbtuvėms¹²⁸. 1942 m. rugpjūčio 6 d. žiniomis, Švenčionių gete gyveno 566 žydai (tarp jų 353 dirbantys vyrai ir moterys)¹²⁹. 1942 m. vokiečiai likvidavo Vidžių getą ir jo gyventojus (apie 1000) perkėlė į Švenčionių getą. Dėl ankštumo, nešvaros, vandens stokos ir kt. gete kilo šiltinės epidemija. Vilniaus geto viršininkas J. Gensas atsiuntė į Švenčionių getą gydytojų komisiją, kuriai pavyko epidemiją sustabdyti¹³⁰. 1942 m. pabaigoje dar liko Švenčionių, Ašmenos, Salų ir Mikališkių getai (šios vietovės tuomet priklausė Lietuvos generalinei sričiai)¹³¹.

¹²⁵ Ten pat, l. 281; K. Frolovo 1944 m. lapkričio 16 d. tardymo protokolo išrašas, ten pat, l. 282–283.

¹²⁶ Švenčionių aps. viršininko 1941 m. gruodžio 17 d. raštas Vilniaus apygardos komisariniam tarėjui, *LCVA*, f. R-1548, ap. 1, b. 1, l. 132.

¹²⁷ Neapykantos ir keršto knyga, *Karys*, 1980, Nr. 8(1565), p. 357.

¹²⁸ Generalinio komisaro Kaune 1942 m. rugpjūčio 28 d. raštas Vilniaus apygardos komisariui, *LCVA*, f. R-659, ap. 1, b. 3, l. 102.

¹²⁹ Švenčionių darbo įstaigos (socialamto) 1942 m. rugpjūčio 6 d. raštas Vilniaus socialamto viršininkui, ten pat, f. R-626, ap. 1, b. 211, l. 33.

¹³⁰ Neapykantos ir keršto knyga, *Karys*, 1980, Nr. 9(1566), p. 405.

¹³¹ Vilniaus apygardos komisariato 1942 m. lapkričio 6 d. raštas Vilniaus miesto komisariatui, *LCVA*, f. R-614, ap. 1, b. 336, l. 299.

1943 m. pavasarį vokiečių valdžia nusprendė likviduoti Rytų Lietuvoje pasilikusius mažuosius žydų getus ir darbo stovyklas. Lemiamą įtaką tokiam sprendimui tikriausiai turėjo šiame krašte besiplečiantis sovietų partizanų judėjimas ir padažnėję pabėgimai iš geto. Pirmiausia naciai nusprendė likviduoti nedarbingus žydus (ligonius, senelius ir vaikus). Į parengiamuosius getų ir stovyklų likvidavimo darbus buvo įtraukta ir Vilniaus geto žydų policija. Ji atrinkinėjo žydus, kurie turėjo būti siunčiami į Vilniaus ir Kauno getus. Nuo 1943 m. kovo 26 d. iki balandžio 2 d. į Vilniaus getą iš Švenčionių, Ašmenos ir Mikališkių getų buvo atsiųsta 1250 žmonių. Kiti 1459 buvo išvežti į Žaslių, Žiežmarių ir Kenos darbo stovyklas¹³². Likusieji Švenčionių geto žydai 1943 m. balandžio 4 d. buvo atgabenti į Švenčionėlius. Jiems buvo pasakyta, kad kitą dieną jie bus vežami į Kauną. Balandžio 5 d. Ašmenos, Salų ir Švenčionių žydai Vilniuje buvo susodinti į traukinį tariamai keliauti į Kauną. Tačiau traukinys sustojo Panerių stotyje. Čia buvę vokiečių gestapininkai, Vilniaus ypatingojo būrio ir lietuvių policijos bataliono kariai atidarė vagonus ir pradėjo vesti žydus sušaudyti. Kilo baisi panika. Dalis žydų bandė bėgti, kiti puolė žudikus. Tačiau dauguma žydų buvo nušauti vietoje ar aplinkiniuose laukuose. Vilniaus geto viršininkui J. Gensui pavyko atkabinti nuo traukinio du vagonus su Švenčionių geto Judenrato šeimų nariais ir taip juos išgelbėti nuo mirties. Vokiečių saugumo policijos ir SD žiniomis, 1943 m. balandžio 5 d. Paneriuose buvo nužudyta 4000 Ašmenos, Salų, Mikališkių ir Švenčionių žydų. Panerių žudynių metu besipriešinantys žydai sužeidė Kauno gestapo pareigūną Wille ir vieną lietuvių policininką¹³³. Kai kurie lietuvių policininkai atsisakė šaudyti žydus ir patarė jiems bėgti. Už tai juos vokiečių gestapininkai nušovė kartu su žydais¹³⁴. Po Rytų Lietuvos getų sunaikinimo Lietuvoje liko tik trys getai – Vilniaus, Kauno ir Šiaulių.

Utena

Iki nacių–sovietų karo Utenoje gyveno gausi ir klestinti žydų bendruomenė. Žydai sudarė pusę miesto gyventojų. Utenoje veikė „Tarbur“ progimnazija hebrajų (ivrito) dėstomąja kalba, pradžios mokykla jidiš kalba ir progimnazija jidiš kalba. Šiose mokyklose mokėsi apie 770 žydų vaikų. Utenoje taip pat buvo viešoji žydų biblioteka, keletas sinagogų ir religinių mokyklų. Utenos žydų bendruomenė gyveno aktyvų kultūrinį gyvenimą¹³⁵.

Vokiečių kariuomenė Uteną užėmė 1941 m. birželio 26 d. Miesto žydų dauguma pasiliko gyventi Utenoje ir net nebandė trauktis į Sovietų Sąjungos gilumą. Žydų persekiojimas prasidėjo jau pirmosiomis okupacijos dienomis. Iš pradžių žydai buvo varinėja-

¹³² Y. A r a d, *Ghetto in Flames*, p. 359.

¹³³ Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvai 1943 m. balandžio mėn. pranešimas Vyriausiajai reicho saugumo valdybai Berlyne, *LCVA*, f. R-1399, ap. 1, b. 26, l. 55; Y. A r a d, *Ghetto in Flames*, p. 361–362.

¹³⁴ A. Torry, *Surviving the Holocaust: The Kovno Ghetto Diary*, London, 1990, p. 289–290.

¹³⁵ L. Bekerio rankraštis „Utenos ir apylinkių žydų žūtis 1941 m.“, rusų kalba, p. 3–4, autoriaus asmeninis archyvas.

mi įvairiems darbams, plėšiamas jų turtas, žydų namai buvo pažymėti specialiais užrašais. Iš visų Utenos sinagogų (jų buvo trys) buvo išplėštos religinės knygos, kitas turtas, tyčiotasi iš rabinų. Žydams buvo liepta nešioti geltonas žvaigždes, uždrausta vaikščioti šaligatviais ir pan. Sinagogos buvo paverstos laikiniais arešto namais. Dalis suimtųjų žydų buvo uždaryti Utenos miesto kalėjime¹³⁶.

1941 m. liepos 14 d. mieste buvo išklijuoti skelbimai, jog visi Utenos žydai per 12 val. privalo palikti miestą. Neįvykdžiusiems įsakymo prigrasinta sušaudymu. Utenos „partizanai“ pradėjo varyti žydus iš namų į Šilinės mišką. Į miške įsteigtą stovyklą buvo suvaryta apie 2000 žydų. Beveik kiekvieną dieną iš stovyklos buvo išvedamos grupės jaunų žydų (po 35–40) ir sušaudomos Rašės miške. Iš stovykloje apgyvendintų žydų buvo atimti papuošalai, pinigai ir kiti vertingi daiktai¹³⁷.

Pirmasis masinis Utenos žydų šaudymas buvo įvykdytas 1941 m. liepos 31 d. Iš Kauno atvykęs oberšturmfiurerio Hamanno „skrajojantis būrys“ kartu su vietiniais baltaraiščiais Rašės miške (apie 2 km už Utenos) sušaudė 235 žydus ir 16 žydžių¹³⁸.

Utenos getas buvo nedidelis. Dauguma Utenos žydų buvo laikomi Šilinės miškelyje įsteigtoje stovykloje, kiti Utenos kalėjime. Utenos getas buvo įkurtas Ežero gatvėje esančioje sinagogoje. Getas buvo aptvertas spygliuota viela, įrengti vartai. Geto gyventojai gyveno antisanitarinėmis sąlygomis, labai trūko maisto. Gete kilo šiltinės epidemija. 1941 m. rugpjūčio 7 d. įvykdyta antra masinė žydų naikinimo akcija. Tą dieną Hamanno būrys kartu su vietiniais baltaraiščiais Rašės miške sušaudė 483 žydus ir 87 žydes¹³⁹. Žydų areštuose ir žudynėse aktyviai dalyvavo Utenoje pirmosiomis okupacijos dienomis įsikūrusio „partizanų“ būrio nariai. Šiam būriui vadovavo jaunesnysis ltn. Alfonsas Patalauskas. Jis palaikė ryšius su Utenos miesto vokiečių karo komendantu kpt. Gussu ir vykdė pastarojo nurodymus. A. Patalausko būrys (iš viso 76 žmonės) suiminėjo Utenos žydus ir varė juos į Šilinės miške įsteigtą stovyklą bei Ežero gatvėje įkurtą getą, saugojo žydų kalinimo vietas, žudynių metu saugodavo egzekucijų vietas. A. Patalausko „partizanų“ būrys buvo išformuotas 1941 m. rugsėjo pradžioje. Būrio narys A. Jodėnas buvo Utenos geto komendantas¹⁴⁰.

Utenos getas ir likusieji gyvi Utenos žydai buvo nužudyti 1941 m. rugpjūčio 29 d. Šį kartą buvo šaudomi ne tik suaugę vyrai ir moterys, bet ir vaikai, kūdikiai bei seneliai. Hamanno būrys kartu su Utenos baltaraiščiais sušaudė 3782 Utenos ir Molėtų žydus¹⁴¹. Nacių nusikaltimus tyrusi sovietų komisija 1944 m. Rašės miške surado tris didelius griovius ir keletą duobių. Komisijos skaičiavimu, čia buvo nužudyta apie 9000 žmonių¹⁴². Vis

¹³⁶ Резня в местечке Утян: Воспоминания Цодика Блеймана, *Неизвестная чёрная книга*, с. 312.

¹³⁷ Ten pat, p. 313–314; L. Bekerio rankraštis, p. 7.

¹³⁸ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 132.

¹³⁹ Ten pat.

¹⁴⁰ J. Šyvio 1985 m. gruodžio 16 d. apklausos protokolas, *LVA*, f. K-1, ap. 46, b. 1212, l. 5–7; F. Kazlauskio 1951 m. gegužės 10 d. tardymo protokolo išrašas, ten pat, l. 22–23, 41.

¹⁴¹ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 134.

¹⁴² Ypatingosios valstybinės komisijos 1941 m. lapkričio 15 d. aktas, *LVA*, baudžiamoji byla Nr. 41468/3, l. 319.

délto labiau tikėtina, jog naciai ir vietiniai kolaborantai nužudė apie 4000 Utenos ir artimiausių apylinkių žydų. Išsigelbėti pavyko tik keliems Utenos miesto žydams.

Biržai

Nacių–sovietų karo išvakarėse apskrities centre Biržuose gyveno apie 3000 žydų. Vokiečių kariuomenė Biržus užėmė 1941 m. birželio 26 d.¹⁴³ Kaip ir kituose Lietuvos miestuose, karo pradžioje ėmė telktis lietuvių partizanai. Biržų partizanų būriui vadovavo kpt. Ignas Povilavičius. Partizanai apšaudydavo besitraukiančius raudonarmiečius, organizuodavo svarbesnių miesto objektų apsaugą. Būryje buvo kelios dešimtys partizanų. Vėliau dalis jų įstojo į policiją arba tapo pagalbiniais policininkais¹⁴⁴. Žydų, komunistų ir sovietinių aktyvistų persekiojimai prasidėjo pirmosiomis vokiečių okupacijos dienomis. Pirmoji Biržų žydų bendruomenės auka buvo gydytojas Abraomas Zalmanas Levinas. Už bandymus ginti žydų bendruomenę nuo persekiojimų netrukus buvo nužudytas Biržų rabinas Jehuda Leibas Burnšteinas¹⁴⁵.

1941 m. liepos 26 d. buvo išleistas potvarkis visiems miesto žydams persikelti į getą. Nevykdančius įsakymo vietiniai „partizanai“ ir policininkai prievarta iškeldindavo iš butų ir nuvarydavo į getą. Biržų getas buvo įsteigtas rytinėje miesto dalyje Vilniaus ir Karaimų gatvėse. Getą sudarė keliolika namų aplink sinagogą ir žydų religinę mokyklą¹⁴⁶.

1941 m. liepos mėnesį iš policijos areštinės buvo paimta keliolika žydų ir sušaudyta Biržų žydų kapinėse. Šaudė vokiečių kareiviai¹⁴⁷.

Masiškai Biržų žydai sušaudyti 1941 m. rugpjūčio 8 d. Žudynių išvakarėse Biržų kalėjimo kaliniai ir žydai Astravo miškelyje (3 km į šiaurę nuo Biržų) iškasė du didelius griovius. Žudynių dieną į Biržus atvyko Šiaulių gestapo atstovas buvęs Pasvalio advokatas Petras Požela su keliais vokiečių saugumo ir SD karininkais. Žydams buvo liepta susirinkti sinagogoje. Iš žydų buvo atimta visi brangieji papuošalai. Po to jie grupėmis po 100–200 žmonių „partizanų“ buvo varomi į Astravo miškelį ir čia šaudomi. Žudynės truko nuo 11 val. ryto iki 19 val. vakaro. Tą dieną buvo sušaudyti visi Biržų žydai (vyrai, moterys ir vaikai). Iš viso ypatingosios komisijos duomenimis, buvo nužudyta apie 2400 žydų (tarp jų vaikų iki 14 metų – 900, moterų – 780 ir vyrų – 720 asmenų). Žudynėse dalyvavo vokiečių gestapininkai, Linkuvos baltaraiščių būrys (apie 30 žmonių) ir Biržų „partizanai“ bei policininkai (apie 50 žmonių)¹⁴⁸. Biržų žydų bendruomenė buvo visiškai sunaikinta.

¹⁴³ Biržai, *Lithuania: Crime and Punishment*, 1999, January, No. 6, p. 75.

¹⁴⁴ LSSR KGB pažyma apie Biržų partizanų būrio veiklą 1941 metais, *LYA*, f. K-1, ap. 46, b. 1294, l. 38.

¹⁴⁵ Biržai, *Lithuania: Crime and Punishment*, 1999, January, No. 6, p. 75.

¹⁴⁶ Ten pat, V. Jurkšto baudžiamoji byla, *LYA*, Nr. 23388/3, l. 253; A. Antanaičio 1947 m. sausio 10 d. tardymo protokolas, *LYA*, baudžiamoji byla Nr. 8080/3, t. 2, l. 59.

¹⁴⁷ J. Bariso 1968 m. liepos 31 d. apklausos protokolas, *LYA*, f. K-1, ap. 46, b. 1268, l. 16.

¹⁴⁸ L. Kateivos 1944 m. spalio 5 d. tardymo protokolas, *LYA*, baudžiamoji byla Nr. 1570/3, l. 19 a. p.; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 115; A. Antanaičio 1947 m. sausio 10 d. tardymo protokolas, *LYA*, baudžiamoji byla Nr. 8080/3, t. 2, l. 58.

Išvados

Žydų getų ir izoliavimo (koncentravimo) stovyklų steigimas buvo sudėtinė nacistų vykdytos žydų genocido politikos dalis. Žydų persekiojimo iniciatyvą rodė vokiečių okupacinės valdžios įstaigos (nacių saugumo policija ir SD, karo komendantai, apygardų komisarai). Nacių įstaigos vadovavo žydų persekiojimo ir žudymo procesui.

Į holokauto vykdymą buvo įtraukta naciams pavaldi lietuvių administracija bei policija. Miestų burmistrai bei apskričių viršininkai leisdavo antisemitinius potvarkius (dėl skiriamųjų ženklų nešiojimo, įvairių draudimų, getų steigimo), o vietiniai policijos organai bei vadinamieji „partizanai“ aktyviai juos įgyvendindavo.

Vykdamas okupantų instrukcijas ir atskirus įsakymus, getų ir stovyklų steigimas buvo pradėtas 1941 m. liepos mėnesį ir vyko beveik tuo pačiu metu visoje Lietuvoje. Dauguma mažųjų getų ir stovyklų gyvavo vos kelias savaites. Vėliausiai buvo sunaikinti Lazdijų, Vilkaviškio (1941 m. lapkričio mėn.) ir Telšių (1941 m. gruodžio mėn.) getai.

Dar iki galutinio getų ir stovyklų likvidavimo didelė dalis vietinių žydų buvo išžudomi. Pirmiausia buvo sušaudomi žydų vyrai, vėliausiai moterys ir vaikai. Žudynės paprastai buvo vykdomos kelis kilometrus už getų ir stovyklų esančiuose miškuose arba laukuose. Masiniams sušaudymams paprastai vadovaudavo vokiečių gestapo pareigūnai. Žydus į sušaudymo vietą atvedavo lietuvių policininkai ir „partizanai“. Jie taip pat saugodavo žudynių vietą, o dažnai ir patys šaudydavo. Žydų pasipriešinimo atvejai buvo itin reti. Beginklės aukos turėjo tik vieną pasipriešinimo galimybę – pabėgti iš įkalinimo arba žudynių vietos.

Nužudytų žydų vertingesnius daiktus (papuošalus, baldus, pinigus) paprastai konfiskuodavo vokiečių valdžios įstaigos. Dalį žydų turto (drabužius, avalynę) išgrobstydamo patys žudikai arba jis būdavo pusvelčiui išparduodamas vietos gyventojams.

Mažųjų getų ir stovyklų likvidavimo procesas vyko nepaprastai organizuotai ir sklandžiai. Dėl didžiųjų getų egzistavimo vykdavo diskusijos tarp vokiečių okupacinės valdžios įstaigų (gestapas paprastai pageidavo išnaikinti visus žydus, civilinės valdžios ir vermachto pareigūnai – palikti gyvus darbingus žydus), o mažieji getai ir stovyklos buvo likviduoti be didesnių okupacinės valdžios diskusijų ir vidinių prieštaravimų. Tikriausiai provincijos žydai nebuvo laikomi vertinga darbo jėga ir jų išnaikinimas nebuvo laikomas dideliu nuostoliu vokiečių karo ekonomikai. Taigi getų ir stovyklų steigimas provincijoje tebuvo žydų sunaikinimo paruošiamasis etapas. Žydai buvo sutelkiami į vieną vietą tam, kad juos būtų galima atskirti nuo nežydų, saugoti ir organizuoti būdu išžudyti.

1941 m. vasarą ir rudenį vokiečių naciai ir vietiniai kolaborantai išžudė beveik visus Lietuvos mažųjų miestų ir miestelių žydus. Tik pavieniams provincijos žydams pavyko pabėgti iš getų stovyklų ir žudynių vietų. Dalį jų išgelbėjo lietuvių valstiečiai.

Gauta 2000 m. vasario mėn.

SMALL JEWISH GHETTOS AND INTERIM DETENTION CAMPS IN LITHUANIA IN 1941-43

Summary

ARŪNAS B U B N Y S

The author of this article deals with the set-up, functioning and liquidation of the small Jewish ghettos and interim detention (concentration) camps with the aim of defining their specific features and role in the Nazi Holocaust leading to the eradication of the Lithuanian Jewish community. While large ghettos (in particular those of Vilnius and Kaunas) have been analysed in rather great detail both by Lithuanian and foreign historians, those of smaller towns have not yet received proper attention. The present article examines the differences between the large and small ghettos in terms of the statistics, confinement conditions, duration and other related aspects. The study is based on the method of regional selection, i.e., at least one ghetto and/or detention camp from each major area of Lithuania (Žemaitija, Aukštaitija, Suvalkija and Dzūkija) were chosen for analysis.

The foundation of the ghettos and detention camps in Lithuania was a constituent part of the Nazi Holocaust policy. The initiators of the persecution of the Jewish people were the German occupational institutions (the Nazi Security Police and *Sicherheitsdienst* (SD), military commandants and district commissars); they also organized the mass killings.

Lithuanian administrative bodies and police subject to the Nazis were involved in the implementation of the Holocaust. The set-up of ghettos and camps was launched in July 1941 and it proceeded almost simultaneously throughout Lithuania. Most of those ghettos and camps existed merely a few weeks. Only in Lazdijai and Vilkaviškis they were liquidated in November and in Telšiai in December of the same year.

Large numbers of Jews had been killed before the final liquidation of the ghettos and camps. During mass exterminations the men were the first to be shot, then followed the women, and lastly the children were killed. Mass killings were led by German Gestapo officers. Lithuanian police and the so-called partisans brought the victims to the site of the massacre and guarded the place. Often they themselves participated in the killings.

The liquidation processes were conducted extremely efficiently and carried out smoothly. The occupational authorities were unanimous as regards the extermination of the Jewish people. Most probably those living in the provinces were not considered important as a labour force and they could be annihilated without detriment to the German military economy. Therefore the set-up of the ghettos and detention camps in small towns was only the initial stage in the preparation for the final extermination. The Jews were herded into ghettos and segregated from the non-Jews in order to make their organized extermination easier.

Trumpai apie autorių

Artūras B u b n y s (g. 1961 m.), humanitarinių m. daktaras (1994 m.). 1993–1997 m. – Lietuvos archyvų generalinės direkcijos grupės vadovas ir Lietuvos ypatingojo archyvo direktorius. Nuo 1997 m. – Lietuvos istorijos instituto Naujausiųjų laikų istorijos skyriaus vyr. mokslinis bendradarbis. Tyrinėja nacistinės okupacijos Lietuvoje laikotarpi.